

UDC 930.85(4-12)

YU ISSN 0350-7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

XXXV

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

Rédacteur

LJUBINKO RADENKOVIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

FRANCIS CONTE (Paris), DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara),
MILKA IVIĆ, DJORDJE S. KOSTIĆ, LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ,
DANICA POPOVIĆ, BILJANA SIKIMIĆ,
ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique), NIKOLA TASIĆ,
SVETLANA M. TOLSTAJA (Moscou), GABRIELLA SCHUBERT (Jena),
KRANISLAV VRANIĆ (secrétaire)

BELGRADE

2005

Милош ЛУКОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ЗАЈЕДНИЧКА ГРАНИЦА ОБЛАСТИ КОСАЧА И ОБЛАСТИ БРАНКОВИЋА ЈУЖНО ОД РЕКЕ ТАРЕ

Апстракт: Поделом области српскога феудалног господара Николе Алтомановића 1373. године разбијено је старо политичко језгро матичних српских земаља, а границе босанске феудалне државе помакнуте су далеко на исток. Ту област пресецала је река Тара претежно „динарским правцем“ југоисток–северозапад. Иако је о линијама поделе Алтомановићеве области расправљано у разним приликама и у релативно дугом периоду, извршене анализе показују да идентификовање дела те границе јужно од реке Таре прати низ још недовољно разјашњених питања, о којима је управо реч у овом раду. А ваљано идентификовања ове историјске границе од значаја не само за историографију већ и за археологију, етнологију, филологију (нарочито за историју језика и дијалектологију) и друге сродне научне дисциплине.

I. У ПРИСТУПУ ТЕМИ

„Расапом“ Николе Алтомановића 1373. године, само две године после пораза браће Мрњавчевић у Маричкој бици и изненадне смрти цара Уроша, последњег владара из династије Немањића, пространа жупанова област била је подељена међу његовим противницима. Тиме је разбијено старо политичко језгро матичних српских земаља, што је имало великог утицаја на потоњу политичку судбину српског народа.¹ Овом поделом границе босанске државе помакнуте су далеко на исток.² Линија деобе биће прво граница босанске државе краља Твртка I Котроманића и две суседне српске феудалне области — кнеза Лазара и Вука Бранковића (неке Алтомановићеве приморске жупе држаће при-

¹ Благојевић 2001, 232, Благојевић 2004, 285.

² Ђирковић 1964^a, 135, 162. Благојевић 1983, 113.

времено [1373–1377] и Балшићи). Убрзо после Тврткове смрти 1391. и политичког слома Вука Бранковића 1396. године то ће бити граница поседа трију великашких породица (династија): с једне стране — Косача, а с друге стране — Бранковића и Лазаревића. Та ће граница после коначног потпадања ових области под турску власт бити овековечена у границама турских административних јединица.³ Она ће се актуелизовати знатно касније — у време интензивирања антигурске борбе у XIX веку, а осећа се и данас у распореду граница Србије и Босне и Херцеговине и већих административних јединица (покрајина, ентитет) унутар њихових државних територија.⁴

Област Николе Алтомановића пресекала је река Тара претежно „динарским правцем“ југоисток–северозапад. О линијама поделе жупанове области и границама потоњих државних творевина које су обухватале и наслеђе Алтомановићевих земаља расправљано је у разним приликама и у релативно дугом периоду: у великим синтетичким делима о историји Срба⁵ или у посебним (већим или мањим) монографијама о средњовековним феудалним државама и областима XIV и XV века и њиховим челницима на српском историјском простору;⁶ ређе и у посебним расправама о њиховим границама,⁷ а понекад и у расправама, студијама и огледима који се односе на поједина питања

³ Ђирковић 1995, 168.

⁴ Михаљчић 1975, 244.

⁵ Вид. Јуричек 1984^a, 320, 321, *Историја српског народа II* 1982 [Раде Михаљчић], 25–29.

⁶ Од дела ове врсте вид. нарочито следеће библиографске јединице из литературе коришћене за овај рад: *Динић* 1932; *Динић* 1940, *Динић* 1960, *Динић* 1970 (= *Динић* 1978, 68–83, 148–269), *Повијест хрватских земаља БиХ* 1942, 309–312, 344, 366–373, 490–499, 511, 512; *Шабановић* 1952, 171–184, *Вего* 1957, 22, 23, 34, 35, 40, 41–47, 54–59, 76, 77, 84–87, 108–111, 126–127, 146, 147, 162, 163; *Ђирковић* 1964^a, 133–164, 186–190, 266–288; *Ђирковић* 1964^b, 1–8, 21–70, 74–80, 88–90, 103–108, 142–145, 196–199, 222, 223, 252–267; *Шабановић* 1964, XXVII, XXVIII, XLVII–XLIX, LIV–LVI, *Динић* 1967, 71–81; *Историја Црне Горе II/2* 1970⁶ [Сима Ђирковић], 30–43. *Област Бранковића* 1972, XI–XXI; *Михаљчић* 1975, 200–207; *Божич* 1979, 174–192; *Атанасовски* 1979, 9–17, 64–67, 114–125; *Вего* 1980⁶, 452–486; *Вего* 1982, 46–54, 69–71, 123–125; *Аличкић* 1985, VI–X, *Динић-Кнежевић* 1989, 23–28; *Спремић* 1994, 23–26; *Калић* 1994, 19, 20; *Ђирковић* 1995, 168; *Веселиновић* 1995^a, 101–150, 265; *Мандић* 1995, 322–331, 456–463; *Мишић* 1996, 69; *Ђирковић... 2000*; *Михаљчић* 2000; *Томовић* 2000; *Ђук* 2000; *Храбак* 2000; *Јанковић* 2000; *Тошић* 2000; *Миљковић-Бојанић* 2000; *Ковачевић-Којић* 2000; *Маловић-Ђукић* 2000; *Лучић* 2000; *Шуица* 2000, 24–27; *Благојевић* 2001, 287–297; *Благојевић... 2001*, 232, 242, 243, 262, 278–284; *Дашић* 2003, 54–56; 92–97; 114–150; *Благојевић* 2004, 285–295.

⁷ Вид. *Шалипуровић* 1979; *Благојевић* 1983, 112–122; *Веселиновић* 1995⁶.

из политичког и привредног живота у средњем веку.⁸ Такође су веома корисне и одреднице у историјским лексиконима⁹ о средњовековним границама и личностима о којима је овде реч, као и историјски атласи и карте.¹⁰

Анализе садржане у наведеним делима показују да је, и поред оскудности расположивих историјских извора, заједничка граница области и области Бранковића северно од реке Таре знатно осветљена, док идентификовање те границе јужно од реке Таре прати низ још недовољно разјашњених питања. А ваљано идентификовања тог дела ове историјске границе није од значаја само за историографију већ и за археологију, етнологију, филологију (нарочито за историју језика и дијалектологију) и друге сродне научне дисциплине.

⁸ Од дела ове врсте вид. нарочито следеће библиографске јединице из литературе коришћене за овај рад: *Јиричек* 1959, 248–253; *Динић* 1937, 122–124; *Божич* 1948, 66, 67; *Мијушковић* 1954; *Рокаи* 1969, 97–103; *Ђирковић* 1985, 164, 165; *Шћепановић* 1979, 56–67; *Веого* 1978; *Веого* 1980^а, *Дашић* 1986, 88–96, *Ђирковић* 1989, 40, 41, *Благојевић* 1989^б, 66–68; *Цемовић* 1992, 16–17, 118–121, 132–139; *Благојевић* 1994, 18–22; *Михаљчић* 1995, 197, 199; *Храбак* 1997^а, 22–26; *Поповић* 1997, 24–26; *Ђук* 1997; *Маловић-Ђукић* 1997; *Спасић* 1997; *Тошић* 1997; *Мартиновић* 1997; *Влаховић* 1997; *Спасић* 1999; *Ђирковић...* 2002, 25–28; *Тошић* 1998, 14–16, 46; *Шекуларац* 2002, 25–28; *Благојевића* 2003^а, 119–130, 136–142; *Мишић* 2003, 83–86;

⁹ Вид. *Лексикон српског средњег века* 1999, *Енциклопедијски лексикон – Историја* 1970.

¹⁰ Вид.: *Школски историјски атлас* 1980; *Историјски атлас* 1999 — историјске карте: *Српско царство пре битке на Марици, Српске државе и области 1373–1395. године, Држава кнеза Лазара, Област Вука Бранковића и Ђурђа Башићам, Зета Башића, Босна у XIV веку, Српска деспотовина у доба Стефана Лазаревића, Српска деспотовина у доба Ђурђа Бранковића, Босна 1412. године, Земље херцега Стефана Вукчића* [издање „Геокарте“, Београд, 1999], као и историјске карте у књигама: *Повијест хрватских земаља БиХ* 1942, 344; *Веого* 1957 [на крају књиге]; *Шкриванић* 1959 [на крају књиге]; *Ђирковић* 1964^а, 162; *Ђирковић* 1964^б, *Историја Црне Горе II/2* 1970 [Сима Ђирковић], 32, 35, 205; *Енциклопедијски лексикон – Историја* 1970, 94, 186, 306; *Михаљчић* 1975, 158, 218; *Динић* 1978, 193; *Атанасовски* 1979, 14, 67, 124; *Историја српског народа II* 1982 [Раде Михаљчић], 29, [Сима Ђирковић], 40, [Јованка Калић], 93, [Момчило Спремић], 211, 259; *Шабановић* 1982, 32^а, 128^а, *Калић* 1994, 96^а; *Благојевић* 1983, 111, 114, 115, 117, 120; *Ђирковић* 1995, 190; *Веселиновић* 1995^а, 126^а, 136^а, 150^а; *Веселиновић* 1995^б, 93; *Мишић* 1996 [на крају књиге];

II. ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА
ЗАЈЕДНИЧКЕ ГРАНИЦЕ
ОБЛАСТИ КОСАЧА И ОБЛАСТИ БРАНКОВИЋА

У историографији су познате многе појединости које су утицале на стварање и поделу области Николе Алтомановића,¹¹ чији је политички успон био муњевит,¹² „не толико због његових личних способности колико због жеље српске властеле у матичним српским земљама да поново створи своју државу“, — како наглашава Милош Благојевић расправљајући о том периоду историје српске државности.¹³ Међутим, за кратко време створене су две коалиције противника младога, борбеног и осиног жупана. Прво су се у табору Алтомановићевих противника нашли Браћа Балшићи с Мрњавчевићима (краљ Вукашин и „млади краљ“ Марко). Они су у јуну 1371. године код Скадра спремали војни поход према Оногошту с намером да се разрачунају с Николом Алтомановићем, али се одустало од тог похода због турских претњи територијама Мрњавчевића.¹⁴ Трагичан исход Маричке битке крајем септембра исте године и погибија Браће Мрњавчевић приморали су Балшиће да привремено одустану од отвореног сукоба с младим жупаном. Другу по реду коалицију против Николе Алтомановића чинили су бан Твртко и кнез Лазар, које је одлучујуће подржао мађарски краљ шаљући у помоћ свога палатина Николу Горјанског (који је био и зет кнеза Лазара) с одредом 1000 коњаника (копљаника). Кнезу Лазару савезници су били и сестрићи Мусићи, али се разликују мишљења о томе да ли су они и учествовали у подели територија.¹⁵ Браћа Балшићи су искористили прилику да одмах запоседну Алтомановићеве приморске жупе Требиње, Конавле и Драчевицу, вероватно и Сланско приморје.¹⁶ Њих ће 1377. године преотети од Ђурђа Балшића бан Твртко, да би се исте године прогласио у Милешеви за „краља Срба, Босне, Поморја и Западних страна“.¹⁷ Један део територија Николе Алтомано-

¹¹ О успону и паду Николе Алтомановића вид. више у: *Динић 1932, Михаљчић 1975*, 111–124, 185–207, *Михаљчић 1984*, 39, 40, 47, 56–59.

¹² *Михаљчић 1984*, 39, *Благојевић 2001*, 232.

¹³ *Благојевић 2001*, 232.

¹⁴ *Историја српског народа 1981* [Раде Михаљчић], 594, 595.

¹⁵ Раде Михаљчић каже да су бану Твртку и кнезу Лазару приступили и Мусићи и Вук Бранковић, али да је „овај последњи учествовао и у подели жупанове земље“; вид. *Михаљчић 1975*, 201. Душанка Динић-Кнежевић каже пак да су „кнез Лазар, његови сестрићи Мусићи и Вук Бранковић запосели северне и источне делове Алтомановићевих земаља; тј. крајеве око Рудника до Косова...“; вид. *Динић-Кнежевић 1989*, 23.

¹⁶ *Историја српског народа II 1982* [Раде Михаљчић], 26.

¹⁷ *Ђурковић 1964^a*, 137, 164, *Вего 1980°*, 113, *Благојевић 2003°*, 237.

вића запосео је Вук Бранковић, с тим што вести о томе потичу тек из година после Косовске битке (1389).¹⁸ Од тада земље под Лазаревом и Вуковом влашћу Дубровчани називају Србијом, односно *Склавонијом* (*Sclavonia*), и сматрају да у њој постоје два господара.¹⁹

После Косовске битке Вук Бранковић је, заиста, једно време преузео улогу кнеза Лазара, али у изворима нема знакова који би наговештавали да је Вук у то време преотео неки део територија које су припадале кнезу Лазару.

Две и по године Вук се опирао потчињавању Турцима ослањајући се на сарадњу с босанским краљем Твртком. Али, већ у јануару 1391. године умире Твртко и Турци повећавају притисак на Вукову област. Они су тачно годину дана касније, у јануару 1392. године, запосели Скопље, до тада у саставу Вукове области. Вук се посебним уговорима морао обавезати на вазални однос према султану Бајазиту, што ће бити основа статуса целокупне области Бранковића све до њеног коначног пада под турску власт 1455. године.²⁰ Међутим, Вук касније није показивао очекивану лојалност према султану, па је Бајазит упао с војском у Вукову област и скршио његов отпор у јесен 1396. године. Тиме је његова политичка каријера била завршена, а он ће и физички бити ликвидан наредне године. Највећи део Вукове области, — иначе од изванредне стратегијске важности за Турке, — султан ће дати на управу Лазаревићима, док ће жени и синовима Вуковим оставити само мањи посед ради издржавања (у Дреници или у околини Вучитрна и Звечана).²¹ Може се закључити да се, захваљујући Турцима, неколико година после Косовске битке десило да Лазаревићи (привремено) запоседну земље Бранковића, а не обрнуто. Тако је настао разлог за дуготрајно спорење и сукобе две феудалне породице у блиском сродству.

Смрћу моћнога краља Твртко 1391. године у босанској држави настају крупне промене. Поред Твртковога слабог наследника, краља Дабише, уздижу се три крупна феудална великаша — Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић и Павле Раденовић. Они ће због своје моћи и утицаја на државни врх Босне („русак босански“) добити епитет „русашка господа“.²² Током две деценије од Тврткове смрти заокружују се области „русашке господа“. Сандаљ Хранић је и титулу војводе и поседе (а они

¹⁸ Благојевић 2004, 295.

¹⁹ Уп. Благојевић 2004, 295.

²⁰ Динић 1978, 172.

²¹ Динић 1978, 170.

²² О „русашкој господи“ на путу феудалне еманципације вид. више у Ђирковић 1997, 306–307, Благојевић 2003⁶, 117–129.

нису били компактни), наследио од свог стрица Влатка Вуковића,²³ који је већ средином 1392. године озбиљно оболео тако да је умро пре марта 1393. године.²⁴ Успон Сандаља Хранића био је несумњив од 1397. до 1404. године, о чему сведочи и растући респект који су му исказивали Дубровчани и устаљивање његове титуле „велики војвода русага босанског“.²⁵ О поседима Сандаља Хранића, — чија се активност, и то веома велика, примећује тек од 1395. године,²⁶ — знамо пак да су били пространи и да их је повељом потврдио мађарски краљ Жигмунд (Сигисмунда), као босански сизерен.²⁷

Тако се све изразитије обликовала област породице Косача, којој ће најснажнији печат (а онда и име) дати Сандаљев наследник војвода Стефан Вукчић, потоњи „херцег [од] светога Саве“ (владао 1435–1466. године). Он је још више проширио своје поседе тако да је у његово време област Косача заузимала знатне територије у југоисточном и јужном делу некадашње Тврткове државе, повремено и прелазећи те границе. Од краја XIV века област Косача на истоку је имала заједничку границу с облашћу Бранковића, а на североистоку, — на неупоредиво мањем одсечку, — додиривала се с поседима Лазаревића. После обрачуна с локалном властелом у залеђу Дубровника (Санковићи, Павловићи) област Косача је на југосточним границама имала за суседа зетску област Балшића. Од 1421. године и Зета ће се наћи у саставу Деспотовине, али су се границе Зете мењале у преломним догађајима током владавине деспота Ђурђа Бранковића, што због освајачких настојања Венеције, што због осамостаљивања зетске властеле Црнојевића.

Како је област Бранковића све време задржала своју индивидуалност и посебан статус, — дакле и у време кад је била саставни део српске Деспотовине, — можемо говорити о заједничкој граници области Косача и области Бранковића све до коначног пада области Бранковића под турску власт 1455. године. Од тада ће област Косача имати за непосредног суседа османску државу, с тим што су Турци и пре тога деценијама утицали на догађаје у тој области, као и у другде у њеном суседству.

Према ономе што знамо о Сандаљу Хранићу, његова је територија у источном делу, према области Бранковића, била идентична с Твртковим тековима на рачун бивших територија Николе Алтомановића.

²³ Зашто: Вид. *Ђирковић 1964^а*, 178, *Динић 1978*, 188, *Михаљчић 2000*, 318.

²⁴ *Тошић 2000*, 254.

²⁵ *Благојевић 2003^б*, 128.

²⁶ *Ђирковић 1964^а*, 178

²⁷ *Вега 1980^б*, 69.

О поседима Сандаљевог синовца и наследника војводе Стефана Вукчића (који се 1448. године прогласио за *херцеза*) остало је неупоредиво више података у изворима, тако да дају основа за поузданија закључивања. За територију ове двојице војвода из рода Косача још је Константин Јиричек констатовао да представљају „велику новоформирану област“, која је „захватала северну страну Которског Залива, с Херцег-Новим и Рисном до границе которског градског подручја, затим град Оногошт (Никшић), град Сокол на саставу Пиве и Таре, Дробњаке на планини Дурмитору, област пљеваљску и пријепољску и околину манастира Милешеве“. Види се да К. Јиричек о источним и југоисточним границама области Косача има заправо исти став као и његов ученик Јован Радонић, на чији се рад о великом војводи Сандаљу Хранићу²⁸ и ослања. Обојица крајњим граничним подручјем на југоистоку области Косача сматрају Оногошт (Никшић).

Одређујући границе територије херцеза Стефана Вукчића, други Јиричехов ученик Владимир Ђоровић има нешто другачији став. Он каже да је херцегова територија обухватала „област од Цетине до Лима и Мораче, а на северу до Неретве и ушћа Лима са нешто мало поседа и изван тог подручја“, те да су то „границе старе Херцеговине које су у народу запамћене доста добро и које је све до краја XIX века чувала као своју дијакезу херцеговачко-захумска епархија“.²⁹ Дакле, према В. Ђоровићу гранична подручја на истоку су Лим и Морача, при чему Ђоровић несумњиво мисли на жупу Морачу, која обухвата само горњи ток ове реке, а помиње је још *Барски родослов*.

Границама земље херцеза (од) светог Саве посебно се позабавио Михаило Динић још 1940. године.³⁰ Истакавши оскудност историјских извора, М. Динић је своје закључке засновао понајвише на подацима из три повеље што их је још 1914. године објавио аустроугарски државник и историчар Лудвиг (Лајош) Талоци (Ludwig von Tallóczy). За те (и данас у историографији веома цењене) повеље Динић каже да су „изванредно значајне за историјску географију Херцеговине“.³¹ То су: 1) повеља арагонско-напуљског краља Алфонса V од 19. фебруара 1444. године; 2) повеља „римског краља“ Фридриха III од 20. јануара 1448. године; 3) повеља краља Алфонса V од 1. јуна 1444. године. Овим се повељама Стефану Вукчићу, као вазалу, потврђују поименично набро-

²⁸ Вид. *Радонић* 1895.

²⁹ *Ђоровић* 1937, 883.

³⁰ Вид. *Динић* 1978.

³¹ *Динић* 1978, 178.

³² Вид. *Динић* 1978, 178–269.

јана утврђена места (*castra*) у његовој области. Прва повеља писана је на италијанском, а друге две на латинском језику.

Границу између земље херцега (од) светога Саве и српске Деспотовине³² М. Динић одређује веома опрезно, и то по деоницама.³³ За њега је најмање неизвесан северни део ове заједничке границе: „Од Комарана до ушћа Лима, све што је лево од те реке несумњиво је припадало херцегу. На десној обали сигурни смо само за долину речице Милешевке, стару жупу Црну Стену, да је била у његовој власти. [...] Остављајући Лим, граница се провлачила, између Брезе и Коморана, а како је Маоче било херцегово, то је она свакако водила даље према Тари оним планинским венцем који чини вододелницу између Лима и Ђехотине.“³⁴ Ни одређивање средишњег дела те границе за Динића не представља тешкоћу, иако је у том делу она нешто неизвеснија: „Где је управо пресекала долину Таре може се одредити са приличном сигурношћу. [...] Брсково је 1433. године било у деспотовини, а у њој је остало свакако и доцније до пада под Турке [...] — то је граница на Тари између Херцеговине и деспотовине била између Брсковске жупе и Кричана, тако да Кричани остају херцегу. То се сасвим лепо слаже с чињеницом да је Маоче било његово.“³⁵ Уз то напомиње: „Доцнија Херцеговина на подручју између Лима и Таре знатно одступа од назначене. У Херцеговину је рачунато и Полимље све до изнад Бијелог Поља, затим читави Колашин.“

Пратећи границу херцегове територије од средњег тока Таре од Брскова према југу, Динић утврђује: „На подручју између Таре и Боке Которске, граничну зону чине жупе Морача са својим градом, Никшићка жупа са Сусједом, Острог, Будош и Драчевица са Новим и Рисном. Медун, Подгорица и Соко³⁶ била су само привремена херцегова завојевања. Пипери, Бјелопавлићи и Васојевићи били су деспотови поданици. Граница се овде свакако није мењала ни кад је Зета постала посебна државна јединица.“ Међутим, у односу на овај део границе Динић показује извесну резерву: „Ако се занемари извесна нестабилност која се запажа овде у пограничној зони, као вероватна граница која је преовладала могу се узети Сињајевина, затим развође између Горњег тока Таре и Мораче, планина Прекорница јужно од Никшићке Жупе, даље изворни крај Зете — јужно од Острога и Будоша — одатле преко Цуца

³³ Динић 1978, 256–257.

³⁴ Динић 1978.

³⁵ Динић 1978.

³⁶ Соко је био на путу од долине Зете према Цетињу, Његушима и Котору (код села Штитара), на подручју касније названом *Љешанска нахија*.

на море код Рисна. То је углавном Херцеговина према Црној Гори до 1859. године. Једино би на Сињајевини нешто одступала према истоку, пошто је захватала и Колашин.“ Дакле, Динић, као и Ђоровић, сматра, уза све исказане резерве, да је жупа Морача у целини припадала херцегу Стефану (вид. приложену Динићеву карту).³⁷ Опрезни Динић ипак наглашава да су се крајеви у суседству Мораче – Колашин и источни део планине Сињајевине (који се већ налазе у горњем току реке Таре) накнадно почели да рачунају као делови Херцеговине.³⁸

На резултате истраживања М. Динића, а тиме посредно и на податке из повеља које је објавио Л. Талоци, ослањали су се касније и други истраживачи и историчари. Тако, на пример, Сима Ђирковић у својој монографији о Стефану Вукчићу Косачи и његовом добу (1964), позивајући се на М. Динића, каже да је „херцегова држава у најбољим данима имала границе на Цетини, Неретви, вододелници слива Праче, негде близу Гласинца, у долини Лима, на Лиму и Увцу, на Тари, Морачи и северној обали Боке Которске.“³⁹ Позивајући се такође на М. Динића, Вељан Атанасовски (Трпковић) сматра да је Стефан Вукчић „задржао у својој власти десну обалу реке Лима, а одатле је гранична линија ишла вододелницом Лим–Ђехотина, пресекала реку Тару, а одатле до Боке Которске „граничну зону“ су чиниле жупе Морача, Никшићка и Драчевица са градовима Новим и Рисном.“⁴⁰

М. Динић је посветио (1960) посебну студију и области Бранковића, — источних суседа Косача, — али је она је настала двадесет година после његове студије о земљама херцега светог Саве.⁴¹ Динић је сматрао да „није могуће са сигурношћу установити шта је Бранко [родоначелник великашке лозе Бранковића — М. Л.] оставио синовима сем Дренице“, а констатовао је да је Вук Бранковић (који је био савременик првих Косача: Влатка Вуковића и Сандаља Хранића), кад је достигао свој највећи успон, имао пространу област: „држао је Приштину, Вучитрн, Трепчу, Звечан, Пећ, Призрен, Скопље, Сјеницу и Коморане на Лиму“.⁴² Динић потом прецизира да је после слома Николе Алтомановића Вук Бранковић „држао и један део Полимља, јужно од Пријепоља, које је са Милешевом било босанско од 1373. године. [...] И тај крај Вукове области припадао је раније жупану Николи, пошто

³⁷ Динић 1978, 193.

³⁸ Динић 1978, 202.

³⁹ Ђирковић 1964⁶, 256.

⁴⁰ Атанасовски 1979, 10.

⁴¹ Вид. Динић 1978, 148–177.

⁴² Динић 1978, 149.

је имао на Лиму и жупу Будимљу, око Берана, јужно од Комарана.⁴³ За Динића су то поздано утврђене границе, али истиче да „на овом сектору постоји један доста велик комплекс територије за који не бисмо могли са сигурношћу рећи коме је припадао: Полимље јужно од Комарана, крај око Брскова на Тари, па чак и жупа Морача (око горњег тока реке). Као евентуални господари те области долазили би у обзир Вук Бранковић и Балшићи, који су после смрти Ђурђа I били потиснути ка приморју; али докле? [...] Ако ти крајеви нису припадали Балшићима, они су могли бити само у власти Вука Бранковића. Једино за такву претпоставку имамо некаквих индиција.“⁴⁴

Из ових Динићевих исказа уочљиво је да он припадност жупе Морача види унеколико другачије у односу на време када је расправљао о земљама херцега (од) светог Саве (1940). У таквој Динићевој перспективи уместо Косача као „конкурети“ за posedника жупе Морача јављају се Вук Бранковић и зетски Балшићи. Индицију за то М. Динић налази у чињеници да су после пада Вука Бранковића Турци надзирали његову област, мада су ускоро већи њен део предали на управу Стефану Лазаревићу. Турски крајишки војвода Пашаит, – наглашава Динић, – већ је имао своју царинарницу на Лиму и 1399. године писао је Дубровчанима да шаљу своје трговце „у Србље на Морачу и Лим да греду“ дајући им веру „до Мораче“. Тако су Турци „вршили неку власт једино у бившој Вуковој области“ док је њихов однос према оном делу државе Стефана Лазаревића који је он наследио од оца био другачији: ту нису имали „никакве ингеренције“, а Стефан је плаћао данак и давао помоћну војску у ратним походима.⁴⁵ Ту оцену Динић ће поновити и десет година касније пишући о југозападној Србији у средњем веку.⁴⁶ Тиме је он скренуо пажњу на посебан статус наследне области Бранковића (па и онда када се налазила у саставу српске Деспотовине), која је уговорима била везана за султана још из Вуковог времена, што је констатовао још К. Јиричек, а наглашавали и други историчари.⁴⁷ Тако, на пример, Жарко Шћепановић, који је средњем Полимљу и Потарју посветио посебну историјско-етнолошку студију (1979) напомиње да су после Вуковог слома у Турци „задржали најважније саобраћајнице, могуће и нека утврђења“, те да „Турке утемељене на Тари налазимо већ

⁴³ Динић 1978, 151.

⁴⁴ Динић 1978, 154–155.

⁴⁵ Динић 1978, 154.

⁴⁶ Динић 1970, 239.

⁴⁷ Јиричек 1984^a, 329, Динић 1960, 25, 26 [= Динић 1978, 172, 173], *Историја српског народа II* [Ј. Калић], 64, Веселиновић 1995^a, 116, 123.

од 1398. године⁴⁸. Он процењује да је Вук Бранковић господарио не само читавим Полимљем јужно од Пријепоља већ и Брсковом,⁴⁹ а то је део Потарја у непосредном суседству с Морачом.

Дајући преглед историјске географије средњовековне Србије, Милош Благојевић констатује да су при подели територија жупана Николе Алтомановића босанском бану Твртку припале простране територије које су лежале око горњег тока Дрине, средњег и доњег тока Таре и Пиве, затим и Гацко, те да је само четири године касније Твртко претео од Балшића Требиње, Конавле и Драчевицу, док је кнезу Лазару припало подручје између Рудника и Дрине, а јужно од Ђетиње и долина Увца.⁵⁰ Истовремено М. Благојевић одређује и границе области Вука Бранковића, која је обухватала: Трепчу, Вучитрн, Приштину, Скопље, Призрен, Пећ, Звечан, Јелеч, Глухавицу, Сјеницу и Горње Полимље.⁵¹ И у другим својим радовима М. Благојевић понавља наведену линију поделе Алтомановићевих територија, али додатно наглашава да је у тој подели учествовао и Вук Бранковић, који је „успео да прошири своју област у правцу запада на горње и средње Полимље“.⁵² При том М. Благојевић напомиње да је Вук Бранковић, „кад се осамосталио, опрезно ширио своје територије, најпре на мањи део територије Николе Алтомановића, а затим на Метохију, коју су неко време држали Балшићи, са градовима Призреном и Пећи, као и на територије краља Марка са градом Скопљем“.⁵³

И Момчило Спремић у својој опсежној монографији о деспоту Ђурђу и његовом добу (1994) износи мишљење да је за Вука Бранковића „расап“ Николе Алтомановића био преломни тренутак у његовом животу, те да се „може, макар приближно, одредити шта је до 1397. године било под његовом влашћу“.⁵⁴ Позивајући се на М. Динића, Александра Соловјева и Ивана Божића, М. Спремић утврђује границе области Вука Бранковића, која „на северу почињала близу Звечана и додиривала се с поседима Мусића“. Као чворну тачку (у близини поседа Мусића) Спремић одређује планину Голију, а затим идентификује границе Области јужно и западно од Голије, да би их на крају оцртао у виду неправилне елипсе, с уздужном осом у правцу југозапад–североисток. Тако југоисточна избочина ове елипсе обухвата Скопље с

⁴⁸ Шћепановић 1979, 59.

⁴⁹ Шћепановић 1979, 58.

⁵⁰ Благојевић 1983, 113.

⁵¹ Благојевић 1983, 114.

⁵² Благојевић 2004, 285.

⁵³ Благојевић 2001, 243.

⁵⁴ Спремић 1994, 23.

ближом околином и долином реке Лепенац, а (југо)западна избочина обухвата горњи ток реке Таре и горњи ток реке Мораче (као и оближње извориште реке Тушине — источне притоке Комарнице, која се пак улива у Пиву).⁵⁵ При том каже: „Од Голије граница је ишла нешто на запад, с тим што је у Вуковој власти остајала Сјеница, па је скретала на југ, тако да су Пријепоље и Милешева од 1373. били у саставу Босне. Јужно од Пријепоља прелазила је Лим, те су Комарани, на левој обали, припадали Вуку, али је одмах на запад, код села Брезе, почињала босанска држава. По свој прилици, Вук је стекао Полимље јужно од Комарана, крај око Брскова и горњи ток Мораче, јер су после његове смрти господари тих области били Турци, у време кад су одузели Бранковићима највећи део поседа. Вук је држао и Будимље, око данашњег Берана, као и изворишну област Лима, око Плава и Гусиња.“⁵⁶

Дакле, по Спремићевој процени на југозападу Вукове области нашли су се крај око Брскова у долини Таре и суседно подручје око горњег тока реке Мораче. Границе Вукове области на идентичан начин одређује и Јованка Калић, али у нешто краћим цртама.⁵⁷

И овако сажет преглед досадашњих истраживања заједничке границе области Косача и области Бранковића јужно од реке Таре упућује нас на то да се морамо вратити анализи темељног историјског извора за нашу тему — трима повељама о поседима херцега Стефана Вукчића Косаче, које је још пре девет деценија први објавио Л. Талоци.

Све три повеље у оригиналном тексту и с преводом на „хрватско-српски језик“ објавио је Марко Вего 1980. године.⁵⁸ Свој допринос тумачењу ових повеља М. Вего види управо у томе што је објавио фото-снимке оригинала двеју повеља Алфонса V — из 1444. и 1454. године, до којих је, како сâм наглашава, „први дошао“. Изостао је, међутим, фото-снимак треће повеље — Фридриха III из 1448. године, до које М.

⁵⁵ Уп. Спремић 1994, 24, где је дата карта „Област Вука Бранковића“.

⁵⁶ Спремић 1994, 24–25.

⁵⁷ Калић 1994, 23.

⁵⁸ Повеље је М. Вего објавио прво у мостарском часопису „Мост“ 1980. године, али је две године раније у истом часопису најавио њихово објављивање и при том изложио своја мишљење о положају неких утврђења, жупа и области која се наводе у повељама (вид. Вего 1978, Вего 1980^а, Вего 1980^б). У својој књизи *Из историје средњовјековне Босне и Херцеговине* (Сарајево, 1980) Вего је објавио интегрални текст оба наведена чланка, тако да је поново штампан текст оригинала и превода све три повеље, а објављени су и фото-снимци повеља из 1444. и 1454. године. У тој књизи Вего констатује на крају да је „исправио штампарске и друге грешке“ у односу на своје претходно издање (уп. Вего 1980^б, 486). Стога ћемо овде коментарисати текстове повеља који су објављени у Веговој књизи из 1980. године.

Вего очигледно није могао доћи.⁵⁹ По његовом уверењу ко се год буде бавио топографијом места средњовековне Херцеговине, „неће моћи заобићи студиозни Динићев рад“, а он својим прилозима само „допуњује Динићево излагање“.⁶⁰

Поред тога, Вего се детаљније осврнуо и на три повеље које су претходиле повељи Фридриха III о поседима херцега Стефана, а то су повеља мађарског краља (и потоњег „римског“ цара) Жигмунда (Сигисмунда) и његових наследника на мађарском престолу: краља Албрехта (Алберта) II Хабзбуршког (владао 1438–1439) и његове жене краљице Елизабете (владао 1439–1440), које још нису пронађене.⁶¹ Вегово је мишљење да је Сандаљ Хранић предложио свој текст повеље краљу Жигмунда на потврду у интервалу од 1407. до 18. маја 1418. године, када је с мађарским краљем био у врло „тесним и пријатељским односима“. Приближно датирање повеље краља Албрехта II и повеље краљице Елизабете знатно је лакше, јер су обоје веома кратко владали. То значи заправо да су све три ове повеље старије и од прве повеље Алфонса V (из 1444. године) о поседима херцега Стефана.

Вего је прокоментарисао „неке необјашњене податке о неким средњовековни градовима, жупама и областима на подручјуседа херцега Стефана и његових рођака кнезова и рођака Павловића“, али нема коментара о топонимима у граничном подручју с поседима Бранковића.⁶²

Начин исписивања назива утврђења, жупа и области у све три повеље о поседима херцега Стефана задавао је доста муке истраживачима. Још је К. Јиричек утврдио да су „имена у овим повељама већи-

⁵⁹ Препис текста оригинала ове повеље М. Вего је очигледно дао на основу преписа Л. Талоција.

⁶⁰ Према томе, Фридрих III је четврти по реду владар Угарске који је потврдио поседе великаша из рода Косача, што се види и из уводног дела његове повеље, мада до сада нису пронађене три претходне повеље. Вид. *Вего 1980^b*, 453, 454, 470, 471.

⁶¹ Вид. *Вего 1980^b*, 130, 131.

⁶² Вего се у наведеним радовима осврнуо на следеће топониме (утврђења, области, жупе): *Дрина, Вратар, Винацац, Почитељ, Небојша у Вечерићу, Цим (Цим у Вечерићу), Мост, Мостићи (Кепри-хисар), Биоград у жупи Неретва, Ком-град, Обаљ, Јелеч у жупи Гозба, Ходидјед у Врхбосни, Севрин-утврђење, Ђурђевац-утврђење (Свети Ђурђе), Кључ-утврђење, Прелиеп (Прилеп, Прилеп-утврђење), Осип, Островица-утврђење, Љубушки, Подринац, Саслон-утврђење, Медвјед-утврђење, Горица-утврђење, Сир-утврђење, Нечањ, Ричине, Нови у жупи Горажде, Нови у жупи Лука, Бистрички град, Нечујно, Јелеч, Китан-град, Вјенцац у Невесињу, Подринац, Тођевац, Дријева, Висући.* Вид. *Вего 1978, Вего 1980^a, Вего 1980^b, Вего 1982.*

ном унакажена“,⁶³ а и М. Динић је сматрао да су код Талоција „многа имена рђаво традирана, с тим што је у то време додатну тешкоћу представљала околност да Талоци није објавио и фото-снимке повеља. Упркос томе, Динић је успео да изванредно растумачи низ топонима замршене етимологије и графије.

Коментаришући језичке особине ових повеља М. Вего је нагласио да су „поједина имена утврђења преписана с оригинала у сва три штокавска наречја“ (мисли се на екавски, ијјавски и икавски изговор у оквиру штокавског наречја — М. Л.), што говори о постојању три зоне с различитим рефлексима старог гласа *jam* [ѣ] у пространој херцеговој области. Канцеларија краља Алфонса V у Напуљу издала је повеље херцегу Стефану „по диктату, с тим што је писар краља Алфонса V тражио слова или скуп слова да адекватно изрази име утврђења или жупе“, а „понекад краљев писар измишља нека слова“.⁶⁴ Такав начин исписивања ових топонима понекад није био успешан, а ни посланици херцега Стефана нису имали јединствену графију. Честа је појава да се предлог спаја с именицом која означава неки географски појам, што су радили и дубровачки писари, — подсећа Вего.

Вегова издања повеља Алфонса V и Фредерика III дају могућности за детаљну текстолошку анализу тих повеља, тј. за њихово, — може се рећи, — *ново читање*. Резултате те анализе треба довести у везу с подацима које нам нуде турски катастарски пописи некадашње области Косача и области Бранковића из друге половине XV века, јер се ради о осторијским изворима који су комплементарни повељама Алфонса V и Фредерика III, посебно кад се ради о територијалној припадности жупе Морача.

Да бисмо, пак, убицирали за нас кључне топониме из тих повеља и уопште ваљано разумели природу и правац протезања линије разграничења између области Косача и области Бранковића јужно од реке Таре, потребно је претходно размотрити географске и комуникацијске карактеристике тога граничног подручја.

Истовремено не смемо испустити из вида природу граница у средњем веку, о чему је код нас понајвише расправљао Андрија Веселиновић. Наглашавајући да се о томе може мало рећи због оскудности извора и њиховога најчешће секундарног карактера,⁶⁵ Веселиновић констатује да се „у ранофеудалном периоду граница чешће схватала као шири или ужи појас чија је ширина зависила од географских одлика терена“, те да је „погранични појас обично био ненастањен или

⁶³ *Јиричек* 1984, 361.

⁶⁴ *Вего* 1980⁶, 453.

⁶⁵ *Веселиновић* 1995^а, 103.

пак слабије настањен због честих пограничних упада или харања гусарских и пљачкашких група.⁶⁶ Међутим, у доба Деспотовине државне границе утврђују се прецизно у свим деловима,⁶⁷ о чему се деспот Стефан Лазаревића нарочито бринуо после Ангорске 1402. године, када се привремено ослободио потчињености према Турцима: у брдовитим и планинским пределима, уколико је крај насељен, граница се протеже границама атара најистуренијих села, а уколико је крај ненасељен, онда је „граница вероватно ишла планинским гребеном, развођем, планинском реком или другим природним објектима“.⁶⁸ У последњем пограничном тргу и у време Деспотовине наплаћивала се *мимоходна царина*,⁶⁹ тако да је наплаћивање царине наговештавало постојање границе у близини. У сваком случају, границе Деспотовине одређиване су веома прецизно, а у насељеним местима водило се рачуна „о свакој педи земљишта“. Веселиновић је детаљно анализирао границе српске Деспотовине према свим суседима и осветлио околности под којима су се оне мењале, о чему су расправљали и други историчари.

Деспот Стефан је „обнављао и оснажио суверенитет владара у својој земљи“, а „истовремено је изразио и претензије на све српске земље“.⁷⁰ То ће посебно доћи до изражаја кад је деспоту Стефану „пошло за руком да примора Бранковиће да постану његови вазали (1411)“ и да истовремено „успостави чвршће везе са српским земљама под влашћу Сандаља Хранића“ (који му је тада постао зет), да би процес окупљања матичних српских земаља практично био окончан када је Балша Балшић 1421. године завештао Зету свом ујаку.⁷¹ Наследник деспота Стефана Ђурађ Бранковић грчевито се борио да одржи своју државу током дуготрајних сукоба и трвења с Турцима и Венецијом, тако да се привремено опорављао и од тежих пораза. При том он није показивао намеру да босанском краљу или било ком од „русашке господе“, — па ни херцегу Стефану —, добровољно уступи делове Деспотовине. У светлу таквих настојања оба српска деспота треба посматрати и питање заједничке границе области Косача и области Бранковића.

⁶⁶ Веселиновић 1995^а, 106. Веселиновић 1995^б, 88.

⁶⁷ Веселиновић 1995^а, 111, Веселиновић 1995^б, 88.

⁶⁸ Веселиновић 1995^а, 107–109.

⁶⁹ Веселиновић 1995^а, 111.

⁷⁰ Благојевић 1994, 21.

⁷¹ Благојевић 1994, 22.

III. ГЕОГРАФСКЕ И КОМУНИКАЦИЈСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ГРАНИЧНОГ ПОДРУЧЈА ИЗМЕЂУ ОБЛАСТИ КОСАЧА И ОБЛАСТИ БРАНКОВИЋА

1. Географске карактеристике

Јужно од средњег тока реке Таре (који приближно омеђавају Мојковац и Ђурђевића Тара) простире се у „динарском правцу“ планина Сињајевина (локално становништво назива је и *Сињавина*). То је прилично пространа планина: дуга је око 40 километара, а широка до 15 км. На источној страни такође је оивичава долина реке Таре (почев од града Колашина), с јужне стране долина (и то горњи ток) реке Мораче, а с југозападне стране долине река Тушиње и Буковице (које припадају сливу Пиве), док се на западној страни, преко висоравни Језера (просечна висина око 1.450 м), везује за масив Дурмитора (2.552 м).⁷² Сињајевина представља велику карсну површ,⁷³ односно највишу кречњачку зараван у Црној Гори, висине 1.600 до 1.900 м⁷⁴, „с безбројним врховима, брдима, повијарцима и косама“.⁷⁵ С ове планинске површи дижу се планински гребени: према Морачи се налази Бабин Зуб (2.277), нешто северније је Јабланов врх (2.203), а одатле северозападно Велики Старац (2.022 м), Велики Пећарац (2.027), Бабин врх (2.013 м) и Корман (1.923 м).⁷⁶ У источном и југоисточном делу Сињајевине усекле су се долине река Бистрице, Штитарице и Плашнице (долина Плашнице назива се *Липово*), које се уливају у Тару, где има више села. Развође чини линија гребена који се протеже од Бабиног Зуба и Јаблановог врха преко Великог Старца до Великог Пећарца. Западни (пространији) део Сињајевине нема трајних потоака и река, скоро да је безводан (стога се копају локве ради сабирања воде), а обилује кречњачким профилима, међу којима доминирају увале, назване пољима: Кричачко поље, Одраг поље, Суво поље и др. То су ненастањени предели, без шуме, али богати травом и стога су подесни за катунско сточарење. Познате су традиционалне границе катунарских пашњака: почев од западних падина па све до наведене линије вододелнице на Сињајевини простиру се катуни дробњачких и ускочких породица (припадају

⁷² Радојичић 1996, 71, 74.

⁷³ Цвијић 2000, 326.

⁷⁴ Радојичић 1996, 74.

⁷⁵ Бешић 1953, 77.

⁷⁶ Радојичић 1996, 74. Да би дочарало сурове прилике на терену између ових планинских врхова локално становништво (по наводу Томаша Ђоровића из Шавника) радо користи ову изреку: „Намигује Старац на Пећарац, а обоје Јаблановом врху, — тешко оном ко је међу њима.“

територији општине Шавник), као и језерских и шаранских породица (припадају територији општине Жабљак). Источно од те вододелнице — око долине реке Плашнице — налазе се катуни морачких и липовских породица (припада територији општини Колашин), а око долина река Штитарице и Бистрице налазе се катуни мојковачких породица (припадају територији општине Мојковац), с тим што се међу мојковачким налазе и бројни катуни породица из Бјелопавлића (подручје Бјелопавлића, у долине Зете, припада општини Даниловград), који су им додељени крајем XIX века.⁷⁷ У ободним зонама Сињајевине има и шуме, а ту се налазе и насељена поља: Тушињско (на југозападу) и Шаранско (на северозападу).⁷⁸

Јужно од Сињајевине протеже се, такође у „динарском правцу“ неколико паралелних (а испрекиданих) планинских ланаца.⁷⁹ Најсевернији ланац чине врхови: Крновска глава (1.634 м), Островица (1.836), Лола (2.032 м), Велики Зебалац (2.129) и Морачка капа (2.226 м). Нешто јужнији ланац чине врхови: Вјетерново брдо (1.559 м), Гацкове греде (2.004 м), Велики Журим (2.036 м), Мали Журим (1.984 м), Илијин врх (2.052 м), Божурни врх (1.923 м) и Стожац (2.147). Трећи ланац, још јужније, чине врхови: Јеињак (1.612 м), Влашко брдо (1.674 м) Боровик (1.935) и Суви врх (1.746 м). Четврти ланац, најјужнији, чине врхови: Студена (1.574 м), Дажик (1.625 м), Јаворак (1.463 м), Јејевина (1.555 м), Планиник (1.752 м) и Јерина глава (1.836 м). На југоистоку ових планинских ланаца, према реци Морачи, налази се планина Маганик (2.104 м).

Између свих наведених врхова протежу се високе планинске површи (заравни), које су повезане и степеничasto се спуштају према Никшићком пољу (на југозападу) и Никшићкој Жупи (на југу). То су Вучје (1.350 м), Крново (1.450 м), Лукавица (1.500 м), Баре Бојовића и Луке Бојовића (1.450 м) и Коњско (1.400 м).⁸⁰ Зато се и планински потоци с ових површи сливају југозападно према Горњој Зети (која тече кроз Никшићко поље) и јужно према Грачаници (која тече кроз Никшићку Жупу).⁸¹ Овај простор богат је пашњацима, где су бројни катуни: на Вучју, Крнову и Коњском (ближе Никшићу) налазе се катуни породица из околине Никшића (из Озринића, Рубежа, Лукова

⁷⁷ Податке о распореду катуна на овом простору добили смо од Томаша Ђоровића и Милете Микића из Шавника.

⁷⁸ Радојичић 1996, 74.

⁷⁹ Радојичић 1996, 61.

⁸⁰ Радојичић 1996, 61.

⁸¹ Душан Касалица из Шавника навео је народно предање да је „Бог створио на Лукавици 365 извора, тј. сваког дана у години по један“.

и других околних предела); највећи део Лукавице припада катунима породица из Никшићке Жупе, испод Малог Журима налазе се мањи број катуна породица из Загарача (у Катунској Нахији, с тим што Загарач сада административно припада општини Даниловград), а између Малог Журима и Требијеша (тзв. Пиперска Лукавица) налазе се бројни катуни породица из Пипера (подручје Пипера, северно од ушћа Зете у Морачу, припада општини Подгорица).⁸² Овакав распоред катуна на Лукавици настао је у време кад се распламсавао ослободилачки покрет против турске власти, а раније је цео простор Лукавице (као и Вучје, Крново и Коњско) припадао никшићким агама, на шта подсећа и сам назив Капетановог језера (по капетану никшићког града Мушовићу).⁸³ Јужно од Лукавице налазе се Баре Бојовића и Луке Бојовића, где су такође катуни породица из Никшићке Жупе (међу којима су и Бојовићи). Северно од Лукавице, око врхова Велики Зебалац и Морачка капа, налазе се катуни породица из Горње Мораче, а од Требијеша према Капетановом језеру почињу катуни породица из Роваца (сви ти катуни налазе се на територији општине Колашин).

На превоју Требијеш, — на развођу река Горње Зете и Мораче, — налази се веома стари белег: велики дрвени крст (данас су ту само његови остаци, а крај њега је подигнут нов крст од метала), који је, понашем мишљењу, обележавао границу између области Косача и Бранковића.⁸⁴

Река Грачаница настаје од врела изнад села Горње Мораково, код места Блаца (1.185 м),⁸⁵ тј. испод планинског масива који спаја Маганик (на северној страни) и Прекорницу (1.927 м), на јужној страни. Грачаница тече на запад према Никшићком пољу, где се улива у реку Горњу Зету. Долина Грачанице, која се данас назива *Никшићка Жупа*, припада територији општине Никшић.

После понора у дну Никшићког поља (*Сливље*) Зета поново избија на челенци клинасте долине (*Глава Зете*) и „динарским правцем“ тече поред Даниловграда и Спужа, а код Подгорице улива се у Морачу,

⁸² Све податке о распореду катуна на овом простору прибавили смо од Томаша Ђоровића и Душана Касалице из Шавника, Драгана – Гаша Лаловића из Никшића и Алексе Павловића и Предрага Маројевића, обојица родом из Никшићке Жупе; о томе вид. и Поповић 1990, 10, 11, 17–19, 28.

⁸³ Пековић 1974, 13, Поповић 1990, 17.

⁸⁴ У непосредној близини овог крста налази се и *Никшин киљан*, који по предању обележава место погибије легендарног родоначелника племена *Никшићи* или пак место докле је допирао његов посед; вид. Пековић 1974, 10, Маројевић 1985, 34, Поповић 1990, 42.

⁸⁵ Радојичић 1996, 143.

тако да ова долина представља наставак простране Зетске котлине око Скадарског језера.⁸⁶

Северо-источним и источним ободом планинских ланаца које смо описали тече река Морача, која извире између врхова Велики Зебалац и Морачка капа. Морача тече прво „динарским правцем“ северозапад–југоисток (тај изворишни део њене долине назива се Горња Морача), а код села Рашко и Миоска скреће према југу (или како Ј. Цвијић каже: „у метохијском правцу“),⁸⁷ где њена долина добија проширење, све до кањона Платије (то се подручје назива Доња Морача, у чијем се средишту налази манастир Морача).⁸⁸ На другој страни 38 км дугог кањона Платије Морача избија на обод простране Зетске котлине и сада већ као равничарска река тече према Скадарском језеру.⁸⁹ Као што је речено, вододелница између слива Мораче и Горње Зете (с Грачаницом) налази се на високом превоју Требијеш, одакле се воде сливају према Капетановом језеру (1.678 м), из којег (прво као понорница) истиче река Мртвица, која се код Међурјечја улива у Морачу.⁹⁰

Правац тока реке Таре представља „антипод“ правца тока Мораче, јер од свог изворишта испод Комова (2.487 м), преко Колашина (где се „мимоилази“ с долином Мораче), па до Мојковца Тара тече „метохијским правцем“ југ–север, а одатле даље „динарским правцем“ југоисток–северозапад.⁹¹

⁸⁶ Радојичић 1996, 143, 144.

⁸⁷ Цвијић 2000, 325.

⁸⁸ Милојевић 1955, 58. Данас је долина Мораче у целини проходна. Савремени магистрални пут („Јадранска магистрала“) избија у долину Таре код Мојковца и том долином доспева до Колашина, где преко превоја Црквице избија на северну стрму страну долине Мораче. Код села Миоске, на размеђу Горње и Доње Мораче, одваја се један крак пута (регионални пут) уз Горњу Морачу (и Поље Драговића) и преко Крње Јеле и Боана води до Шавника (у сливу реке Пиве); од Миоске магистрални пут се наставља низ долину Мораче, пролази поред манастира Морача (у средишту Доње Мораче), затим улази у узак и дубок кањон Платије (дуг 38 километара) и излази у Зетску Котлину надамак Подгорице. Вид. Поповић 1990, 31, 32, Радојичић 1996, 75, 144, 145, Аутокарта Црна Гора 2002 .

⁸⁹ Радојичић 1996, 79.

⁹⁰ Радојичић 1996, 144, 145, 161.

⁹¹ Овакав необичан ток двеју река у непосредној близини (при чему Тара тече на већој надморској висини од Мораче) подстакао је жељу неких „планинера“ који би да преведу воду из Таре у Морачу (тј. да преусмере део њеног тока из Црноморског у Јадрански слив) ради искоришћавања воденог пада и хидроенергетског потенцијала (изградњом електрана и образовањем језера). Том „потопу Мораче“ успротивили су се, међутим, многе угледне личности бројним протестима. Вид. Бећировић 2002.

Цео планински систем о коме је било речи Павел Аполонович Ровински, први темељнији истраживач планина Црне Горе, назвао је *Централни масив*, а описао га је речима: „На путу од Колашина к Тушињи преко Сињајевине ви видите, у врло оштром контрасту, с једне стране равну, лако заталасану површину сињајевинског платоа — на сјеверу од долине Липова, а на другој страни, на југу од Сињајевине, — хрпе планина, необично високих, с голим оштрим врховима, који скоро вертикално висе над провалијама што зјапе у њиховим подножјима.“⁹²

Управо на том терену протезала се граница области Косача и области Бранковића и треба пажљиво идентификовати њихове додирне тачке водећи рачуна не само о изгледу терена него и о свим другим околностима образовања граница у средњем веку.

2. Комуникацијске карактеристике у средњем веку

Данас су добро познате трговачких путева у овом делу Балканског полуострва у средњем веку. О њима је писао још Константин Јиричек,⁹³ затим се њима позабавио и М. Динић,⁹⁴ а пре три деценије детаљније је расправљао Гавро Шкриванић.⁹⁵ Податке о трговачким путевима налазимо и у радовима о појединим питањима територије, трговине и привредног живота уопште у средњовековној српској и босанској држави и у Дубровнику, као и у ширим историографским синтезама.⁹⁶

За области о којима је овде реч посебно је важан положај Никшићког поља с утврђеним насељем Оногошт (касније Никшић), које је у средњем веку представљало веома важно саобраћајно чвориште. Поред лука у приморју (Дубровник, Рисан, Котор) и места на важној комуникацији „динарског правца“ у ближем копненом залеђу (Гацко, Подгорица, Скадар), Никшић је био повезан посебним саобраћајницама и са земљама унутрашњости. Међу њима најважнија су два правца: 1) према реци Тари, 2) према реци Морачи. Трасе оба ова правца недавно смо идентификовали на терену уз помоћ и пратњу добрих познаваца тог терена.⁹⁷

⁹² Ровински 1993, 71.

⁹³ Вид. Јиричек 1959, 285–288.

⁹⁴ Вид. Динић 1937.

⁹⁵ Вид. Шкриванић 1974.

⁹⁶ Уп. *Историја Црне Горе 1970*^a [Зарије Бешић], 28, *Историја српског народа I* [Милош Благојевић], 366–367, *Поповић 1990*, 31, 32, 36, 40, 41.

⁹⁷ У јуну 2005. године прошли смо теренским возилом трасама оба ова средњовековна пута. Овај подухват омогућио нам је председник Скупштине

Пут који је водио од Дубровника преко Требиња до Никшића, а одатле преко Шавника и висоравни Језера до реке Таре (која се прелазила код данашњег насеља Левер Тара) Дубровчани су називали *via Anagasti* („Никшићки пут“), затим *via Jexera* („Језерски пут“) „La via de planine inverso Anagosto“ („Пут преко планина наспрам Никшића“).⁹⁸ Од Никшића пут је водио прво преко висоравни Луково⁹⁹ и превоја Крново (на источном ободу планине Војник), па се спуштао у Валу Дробњачку, тј. према данашњем Шавнику (варошица Шавник развила се тек у другој половини XIX века). Пут се приближавао старом каменом мосту („латинска ћуприја“)¹⁰⁰ на реци Буковици (данас у градској зони Шавника) поред брда Градац, чији назив асоцира на постојање неког утврђења на њему.¹⁰¹ Одатле се пут поново пео страном, — падином планине Ивице и потом преко Буковичке горе на висораван Језера, према данашњем селу Новаковићи (источно од садашње саобраћајнице Шавник – Жабљак), испред кога се налази топоним *Срндаљица* (или *Сандаљица*), који подсећа на некадашње присуство Сандаља Хранића Косаче у Дробњаку.¹⁰² Из предела села Новаковићи пут је водио према данашњем селу Суводо, а затим према данашњем селу Врела (поред кога, у попречном правцу, пролази савремена саобраћајница Жабљак – Ђуђевића Тара). Даље у правцу Таре пут је наилазио на малу висораван у данашњем селу Међужваље, где се налази стара црквица, која је очигледно подигнута на месту где се стичу путеви с разних страна: до ње се лако долази и из правца Дурмитора и с простране висоравни Тепачко поље (између Дурмитора и реке Таре), и из северних делова Пиве, и са западних падина Сињајевине. Свега три километра од цр-

општине Шавник Томаш Ђоровић, коме се захваљујемо на пруженој подршци и свестраној помоћи. Уз Томаша Ђоровића, на појединим деоницама ових путева својим објашњењима непосредну помоћ пружали су нам Предраг Маројевић, Мојаш Ђоровић и Драган – Гашо Лаловић из Никшића, Душан Касалица и Милија Ђеранић из Шавника и Павле Обрадовић са Жабљака.

⁹⁸ Шкриванић 1974, 44, 65.

⁹⁹ Г. Шкриванић тврди да је овај пут водио из Оногоста „у правцу североистока преко планине Лукавице и истоименог села“, уп. Шкриванић 1974, 44, 65. Међутим, Шкриванић је овде очигледно побркао планину (планинску површ) Лукавицу с пределом (висоравни) Луково, такође североисточно од Никшића, где постоји и истоимено село (и то Веље и Мало Луково). Лукавица је, као што ћемо видети, знатно источније од Лукова и налази се на траси другог средњовековног пута: од Никшића према Капетановом језеру и манастиру Морача.

¹⁰⁰ Шкриванић 1974, 66.

¹⁰¹ Уп. Лома 2003.

¹⁰² Уп. Мандић 1995, 371.

квице, у правцу Таре, налази се узвишење с остацима старог утврђења Пирлитор,¹⁰³ који је несумњиво имао намену да штити пут на прилазима Тари.

Од Пирлитора терен нагло пада к Тари према месту Левери (Левер Тара), где је некад био брод (скела), а у новије време ту је подигнут viseћи мост. Из кањона Таре пут се затим поново пео планинским странама према Брезници (данашња Пљевља), и то преко места Заглавак, Глибаћи и Потпеће. На овој деоници постојало је скретање на исток, према насељу Маоче, одакле се могло путовати у више праваца, па и према Бијелом Пољу (тада се ово место називало *Лим*), где се налазила важна караванска станица поред цркве Све. Петра и Павла.¹⁰⁴ Пљевља су преко долине реке Ђехотине биле добро повезана с Фочом (данас *Србиње*) у долини Дрине, а на истоку (преко планинског превоја Јабучка) с Пријепољем и манастиром Милешева. Пријепоље је такође било важна раскрсница средњовековних путева. Ту су се сусретали путеви из неколико праваца и спајали с копненом трансверзалом познатом као *Босански пут* (или *Цариградски пут*), који је од Врхбосне, преко Вишеграда и Добруна водио према Сјеници, Новом Пазару и Звечану (и даље у Косовску котлину), односно преко Копаоника у долину Топлице (и даље према долини Марице и Цариграду).¹⁰⁵

Ваља напоменути да је планина Сињајевина прилично проходна, мада њена висока површ отежава кретање зими због снегова. И данас су познати путеви преко Сињајевине, а још се користи каравански пут „Ђурове Јерине“ („Проклете Јерине“, жене деспота Ђурђа Бранковића), којим се из Барџу у долини Тушиње, на јужном ободу Сињајевине, може лети доћи коњем за четири сата у Добриловину, на северном ободу Сињајевине, тј. у долини Таре.¹⁰⁶

Од Никшића је водио и пречи пут према руднику Брсково у долини Таре (код данашњег Мојковца), и то преко манастира Мораче,

¹⁰³ Уп. *Ковачевић 1977*, 81, *Спасић 1999*, 84.

¹⁰⁴ Синиша Мишић је устврдио да се на подручју доњег и средњег Полимља (где од XII века егзистира жупа *Лим*) током XIV века назив *Лим* употребљава да означи и посебну област (која је обухватала жупе *Дабар*, *Црну Стену*, *Звијезд*, *Лим* и *Љубовићу*), те да се та област поклапа с простором Дабарске епископије. Поред тога, судећи по подацима из дубровачког архива, — истиче С. Мишић, — у близини манастира Св. апостола Петра и Павла постојало је и место *Лим*, које је било на караванском путу. Вид. *Мишић 2003*.

¹⁰⁵ *Шкриванић 1974*, 234.

¹⁰⁶ Према наводима Милете и Мирчете Зековића из села Округлице на Сињајевини.

али је имао две варијанте.¹⁰⁷ У летњем периоду ишло се преко површи Лукавица и даље према Требијешу и Капетановом језеру, а одатле на садашње село Веље Дубоко у изворишном делу реке Мртвице, па потом преко садашњег села Лијешње до манастира Мораче (на ниском платоу, 315 м). До Лукавице се, пак, могло доћи из неколико праваца: а) идући од Никшића преко висоравни Луково скретало се на исток, према висоравни Коњско, па заобилазећи планину Боровник с јужне стране избијало на Баре Бојовића и улазило у источни део Лукавице, ближе Капетановом језеру; б) од Лукова се могло ићи даље према Шавнику, благим успоном, па се код Ђеранића горе скретало на исток и избијало на западни део Лукавице, те се прелазило преко целе ове површи да би се приспело до Капетановог језера; в) на Луке Бојовића и Баре Бојовића и источни део Лукавице могло се доћи и из Никшићке Жупе, преко Кутске горе: или из данашњег села Облатно (на улазу у Жупу) или из данашњег села Заград (у средишњем делу Жупе).

Наведени пут од Никшића до манастира Мораче није међутим био проходан током целе године због висине „Централног масива“, куда је водио, а посебно због сметова на високом превоју Требијеш. Зато се користила и паралелна комуникација долином реке Грачанице (касније названа *Никшићка Жупа*). Њоме се уздуж прелазила цела долина, па се преко села Моракова у изворишном делу ове реке, стизало на јужне падине планине Маганик, а потом преко села Мртво Дубоко у долини Мртвице силазило у долину Мораче код данашњег места Међуријечје, и тако доспевало до манастира Морача.¹⁰⁸ Одатле је пут ишао долином речице Коштанице (леве притоке Мораче) и излазио на превој Црквине (1.064 м), одакле се спуштао и плитку долину речице Пчиње (леве притоке Таре) и водио до долине Таре у пределу данашњег Колашина. Долином Таре пут је водио на север до рудника и трга Брсково (у околини данашњег Мојковца) и даље према Пријепољу. Преко горњег тока Таре и планинских превоја један крак овог пута водио је према у Горњем Полимљу, где су се налазиле важне жупе Будимља (у манастиру Ђурђеви ступови у Будимљи било је седиште митрополије) и Плав (такође важно саобраћајно чвориште).

Из свега реченог следи да релативно уска долина Мораче узводно од кањона Платије није представљала беспутан крај у средњем веку, како се то обично мисли,¹⁰⁹ мада је сâм кањон Платије био непроходан

¹⁰⁷ Шкриванић 1974, 234.

¹⁰⁸ Шкриванић 1974, 66.

¹⁰⁹ На ову чињеницу скреће се пажња и у *Историји Црне Горе 1967* [Зарије Бешић], 28

све до изградње медерне саобраћајнице средином XX века („Јадранске магистрале“). Манастир Морача био је заправо једна важна станица на трговачком путу од Оногошта до рудника и трга Брсково и долине Таре, одакле су путеви рачвали на неколико страна. Утолико је овај крај имао и стратегијски значај у средњем веку.

IV. НОВО ИШЧИТАЊАЊЕ ПОВЕЉА О ПОСЕДИМА ХЕРЦЕГА СТЕФАНА ВУКЧИЋА

Истраживачи су одавно запазили да су у повељама Алфонса V из 1444. и 1454. године и Фридриха III из 1448. године о поседима херцега Стефана Вукчића означена само утврђена места (*castra*), те да стога у њима не налазимо вароши без тврђаве, као што су нпр. Пријепоље, Пљевља, Фоча итд. Али, М. Динић је указао и на једну посебну вредност повеље Алфонса V из 1444. године: у њој се у великој већини случајева даје и име жупе у којој је град лежао. А М. Вего је подсетио на то да изрази *castrum*, *castello*, *civitas* у повељама не означавају увек велики утврђени град; понекад је то ознака за обичну мању или већу кулу. Он је чак дошао и до уверења да се у повељи из 1444. године уз име утврђења „не спомиње увек жупа него често област са више жупа, нпр. област Дрина, област Вечерић, Хумска земља итд“. М. Вего такође сматра да је херцег Стефан, као и његов претходник војвода Сандаљ Хранић, строго водио рачуна о стратегијским тачкама за одбрану своје области, те да, у вези с тим, „попис појединих утврђења (градова) у повељама не значи да су то једини поседи куће Косача, па ни једине жупе“ већ она утврђења која су херцегу „у том часу била важна“, а која би могла бити предмет „претензија суседних владара и феудалаца“. ¹¹⁰ Додатне напомене о карактеру херцегових утврђења наведених у повељама дао је Душан Спасић, који је посебно истраживао утврђене градове у Полимљу и пљеваљском крају. Он је уочио да се према распореду градова може сагледати организација одбрамбеног система земље херцега Стефана, где су „важне путеве и пролазе штитили утврђени градови са војним посадама, а околина је била укључена, слично такозваним *властима* у српској Деспотовини, у градске округе — *castelo con lo contato, civitas cum castris et pertinentiis suis*.“ ¹¹¹

Ослањајући се на оригинале и преводе текстова повеља Алфонса V и Фридриха III које је објавио М. Вего, можемо доста поуздано идентификовати распоред свих херцегових утврђења наведених у по-

¹¹⁰ Вего 1980^с, 453–454.

¹¹¹ Спасић 1997, 41.

вељама, која у ономастичком смислу представљају *топониме*. При томе се јасно уочава да је неколико утврђења ситуирано на подручју јужно од реке Таре, при чему најистуренији положај на југозападу тог подручја има утврђење *Мичевац* (или *Мићевац*) у жупи *Требиње*, а у близини је утврђење *Клобук* у жупи *Врм*. Могло би се приметити да се ова два утврђења налазе на географској карти незнатно на западу од меридијана који пресеца ставе Таре и Пиве, али су они наведени у континуитету с осталим утврђењима који се налазе источно од те линије а јужно од реке Таре, јер с њима несумњиво чине једну целину, која обухвата широк југоисточни погранични појас територије херцег Стефана. Наравно, не треба испустити из вида ни чињеницу да се управо над ставама Таре и Пиве налазило главно утврђење херцег Стефана — Соко, које на првом месту помињу све три повеље (дајемо и превод М. Вега): *Sochol con un contato che se chiama Drina* // „Sokol sa knežinom koja se zove Drina“ (1444); *castrum Soco cum dominio Strijnon* // „utvrđenje Soko sa knežinom Striinom (= s Drinom)“ (1448); *civitate Falcone [Sokol] cum suis castellis et cum comitatu suo [= Drina]* // „grad Falcone (= Sokol u Pivi) sa svojim utvrđenjima i posjedima s kneževinom svojom (= Drinom)“ (1454). Зато је у овим повељама Стефан Вукчић титулисан, између осталог, као „дрински кнез од Сокола у Пиви“. Помињање утврђења *Novi Vpivii* [= V Pivii = u Pivi] у повељи из 1454. године упоредом с утврђењем *Falcone* М. Динић је сматрао резултатом неспоразума при састављању ове повеље, тако да се појављују два различита назива за исто утврђење.¹¹²

Погледајмо прво како сва утврђења јужно од реке Таре одређују повеље краља Алфонса V, које ћемо, као и повељу Фридриха III, пропратити и посебним коментарима у угластим заградама услед извесних пропуста у приређивању и преводу М. Вега:

I. Повеља из 1444. године (оригинал је на италијанском језику):

1) *Susit Honagost castello conlo [= con lo] contato* // „Susit Honagost (Susid u Onogoštu ili Nikšiću, vjerovatno današnji Jerinin grad na Mrakovici u Župi Nikšićkoj) utvrđenje sa župom“;

2) *Ostroch castello conlo [= con lo] contato ali confini de Albania* // „Ostroch (= Ostrog kod manastira Ostroga u pravcu Drenovštice) utvrđenje sa župom na granici Albanije [M. Vego термин *Albanija* није преводио мада је то у дубровачким и иностраним изворима на латинском језику био уобичајени термин за Зету];¹¹³

¹¹² Динић 1978, 195.

¹¹³ Уп. Динић 1978, 37.

3) *Novi Vpivii* [= V Pivii = u Pivi] *castello conlo* [= con lo] *contato* // „Novi Vpivii (= Novi u Pivi) utvrđenje sa župom“;

4) *Colobrich Verramii* [Vrmii = Vrma] *castello conlo* [= con lo] *contato* // *Colobrich* (Klobuk nad Arandelom u Lastvi) Varrami (u Vrmu kod Trebinja) [M. Vego nije dao превод фрагмента текста *castello conlo contato*, који треба да гласи: „утврђење са жупом“];

5) *Bisevatts vtribigno* [v Tribigno = u Trebinju] *castello con lo contato* // „Bisevatts vtribigno (Mičevac u Trebinju) utvrđenje sa župom“;

6) *Novi vdrazavich* [V Drazavich = u Dračevici] *castello conlo* [= con lo] *contato ala marina vicino de Ragusa la via de Albania* // „Novi vdrazavich (Novi u župi Dračevica ili Sveti Stefan = Herceg-Novii) utvrđenje sa župom [M. Vego nije dao превод фрагмента текста *ala marina vicino de Ragusa*, а он треба да гласи: „на морској обали сусед Дубровника“] на путу према Албанији код ремене земље Котора“;

7) *Rixano* [u tekstu *Rixā*] *appresso de Cataro ala marina castello con lo contato sta la via de Albania appresso della dita terra de Cataro* // [M. Vego nije dao превод овог текста, а он треба да гласи: „*Rixā* (Рисан) близу Котора утврђење са жупом на морској обали на путу према Албанији близу речене земље Котора“].

На самом крају ове повеље наведена су још два утврђења која се такође налазе јужно од реке Таре, која заслужују посебан коментар:

Medun [skraćena *Medù*] *castello con contato* // „Medun (Medun kod donje Morače [M. Vego овде nije прецизно одредио положај Медуна, јер се он налази релативно близу доњег тока Мораче, али би се из дате формулације могло закључити да се Медун налази близу краја који се назива *Доња Морача*: *Доња* и *Горња Морача* простиру се пак уз горњи ток Мораче, северно од кањона Платије]) utvrđenje sa župom“; *Socho castello et contato* // „Soko (= Soko blizu Štitara kod Cetina [треба да стоји: *kod Cetinja*] u Zeti) utvrđenje sa župom“.

II. Повеља из 1454. године (оригинал је на латинском):

1) *civitate Morachij cum castris et pertinentiis suis* [M. Vego је потпуно изоставио овај фрагмент текста повеље, што представља грубу омашку и битно отежава тумачење садржаја повеље] // [превод овог фрагмента текста треба да гласи: „град *Morachij* са својим утврђењима и поседима“];

2) *civitate Susied* [= utvrda Susid na Mrakovici, na mjestu današnjeg Jerinin-grada, istočno od Nikšićke Župe] *cum castris et pertinentiis suis* // „град *Susied* (= utvrđenje Susid na mjestu Jerinin-grada na Mrakovici u Nikšićkoj Župi) sa svojim utvrđenjima i posjedima“;

4) *civitate Ostroc* [= Ostrog kod manastira Ostrog u pravcu Drenovštice] *cum castris et pertinentiis suis* // „град *Ostroc* (= Ostrog kod manastira Ostroga u pravcu Drenovštice) sa svojim utvrđenjima i posjedima“;

5) *civitate Budos* [= Budoš na brdu južno od Nikšića] *cum castris et pertinentiis suis* // [М. Вего није дао превод овог дела текста повеље, који треба да гласи: „град Будош са својим утврђењима и поседима“];

6) *civitate Clobuch* [= Klobuk u župi Vrma kod Trebinja] *cum castris et pertinentiis suis* // „град Clobuch (= Klobuk u župi Vrm nad Arandelom u Lastvi] sa svojim utvrđenjima i posjedima“;

7) *civitate Risan cum castris et pertinentiis suis* // „град Risan sa svojim [М. Вего је пропустио да преведе речи *castris et*: „утврђењима и “] posjedima“;

8) *civitate Nova* [Novi = Herceg-Novi] *prope mare cum pertinentiis suis* // „град Nova (= Novi ili Sveti Stefan, današnji Herceg-Novi) blizu mora sa svojim posjedima“;

9) *civitate Micenac* [Mićevac kod Trebinja] *cum pertinentiis suis* // „град Micevac (= Mićevac kod Trebinja kod Arslanagić mosta) sa svojim posjedima“;

III. Повеља Фридриха III из 1448. године (оригинал је на латинском језику):

1) *castrum Sozet* // „утврђење Sozet (= Susid, Susijed na mjestu Jerinigrada na Mrakovici u Župi Nikšićkoj)“;

2) *castrum Moratskij* // „утврђење Moratskij (= vjerovatno utvrđenje oko manastira Morače na koje herceg Stjepan ima staro pravo prije 1445. godine);

3) *castrum Ostrog* // „Ostrog (= kod manastira Ostroga u pravcu Drenovštice)“;

4) *castrum Budosch* // „утврђење Budoš (na brdu Budoš kod Nikšića)“;

5) *castrum Globukch* // „утврђење Globukch (= Klobuk u župi Vrma kod Trebinja)“;

6) *domus Novij* // „кућа Novij (= Novi = Sv. Stefan = Herceg-Novi)“;

7) *castrum Rijssen* // „утврђење Rjssen (= Risan na moru)“.

На крају списка свих утврђења стоји додатно одређење: „sa njihovim posjedima“ (у преводу М. Вего). При том се, међутим, не помињу и утврђења, тј. не каже се: „са својим утврђењима и поседима“, како је учињено у повељи Алфонса V из 1454. године.

У овако датом распореду херцегових утврђења означено је да се утврђење *Острог* (недалеко од данашњег манастира Острог, који потиче из XVII века) налази „на граници Зете“ (*ali confini de Albania*), а да су *Нови* (= Херцег Нови) и *Рисан* „на морској обали на путу према Зети близу речене земље Котора“. Из тога се, само по себи, може извести закључак да се утврђења *Медун* (северо-источно од Подгорице) и *Соко*

код Штитара (источно од Цетиња), које помиње повеља Алфонса V из 1444. године, налазе на територији Зете, што констатује бројна литература. И, заиста, то су привремене тековине херцега Стефана из времена његовог продора у Зету после повлачења Ђурђа Бранковића 1441. године из Зете за време првог пада Деспотовине (1439–1444).

Као што смо рекли, убицирање утврђења *Мичевац* и *Клобук* не представља никакав проблем јер су наведене и жупе којима припадају (Требиње и Врм). То важи и за утврђење *Будош*, чији се остаци и данас примећују на истоименом брду јужно од Никшића, недалеко (западно) од Острога. За разлику од Острога, утврђење Будош се не помиње у све три повеље, већ само у друге две (мало је вероватно да је стечено, јер то би онда било на уштрб Зете, а знамо да је херцег Стефан све привремене тековине у Зети вратио деспоту Ђурђу Бранковићу 1444. године).

Међутим, убицирање преостала два утврђења — 1) *castello Susit Honagost* (1444), *castrum Sozet* (1448), *civitate Susied* (1454), 2) *castrum Moratsky* (1448), *civitate Morachij* (1454) — ни изблиза није тако једноставно иако су тиме позабавили и М. Динић и М. Вего.

М. Динић је појединачно претресао податке из све три повеље применивши следећи поступак: ако се исто место (топоним) налази у свим повељама, исписао је сва три облика, с ознаком у загради године у којој је повеља издата; на исти начин поступљено је кад се исти топоним јавља у две повеље.¹¹⁴ Где год је то сматрао потребним, Динић је давао опширнија образложења овако идентификованих топонима. Тако је у двема повељама идентификовао називе *castrum Moratsky* (повеља из 1448) и *civitate Morachii cum castris et pertinentiis suis* (повеља из 1454), које је везао за утврђење у средњовековној жупи *Морача*. За ову жупу Динић каже да је „позната већ Дукљанину“ и одређује јој припадност и положај, који се подударе са савременим појмом предеоне (географске) целине *Морача*: „То је управо онај део њеног поречја који се и данас назива Морача, горња и доња, и који је по свему ономе што знамо о границама херцегове земље према Зети једино и могао припадати херцегу.“¹¹⁵ Ипак, Динић се оградају кад је реч о положају града ове жупе, „који нам није ближе познат“, а затим наводи све остатке утврђења у Морачи које треба имати у виду: „У близини морачког манастира, јужно од Коштанице, притоке Мораче, налази се једна „Градина“; мало јужније, на ушћу Ибриштице, имамо „Заградац“ и „Ровине“, а сасвим у врху Горње Мораче лежи врх „Градиште“. На крају Динић закључује да се „по описима области које за сада имамо на располагању не може

¹¹⁴ Динић 1978, 194.

¹¹⁵ Динић 1978, 244, 245.

рећи шта се крије иза тих топонима“. Дакле, и Динић указује на то да има доста неизвесности око морачког града (утврђења), али остаје на становишту да је жупа Морача „једино могла припадати херцегу“.

Овакво становиште упућује на две могуће претпоставке о начину стицања поседа над морачким утврђењем: да је Стефан Вукчић наследио утврђење с другим утврђењима од свог стрица Сандаља Хранића, односно да је на наслеђеном поседу сâм изградио то утврђење; 2) да је Стефан Вукчић сâм дошао у посед морачког утврђења преузивши га од дотадашњег поседника између 1444. и 1448. године. М. Вего је био прво на становишту да реч о привременом поседу (као што су били зетски градови Медун и Соко), што је констатовао у својој *Хисторијској карти босанске средњовековне државе* (објављеној још 1957. године). Али, Вего је касније (после 20 година) напустио то становиште јер у цитираном преводу повеље из 1448. године за утврђење *Moratskij* каже да је посреди „вјероватно утврђење око манастира Мораче на које херцег Стјепан има старо право прије 1445. године“. Тиме се, заправо, М. Вего накнадно определио за становиште да је утврђење *Moratskij* наследио од Сандаља Хранића, који је предложио свој текст повеље краљу Жигмунда на потврду у интервалу од 1407. до 18. маја 1418. године, када је с мађарским краљем био у „врло тесним и пријатељским односима“. Ова претпоставка, међутим, није реална, јер да је то утврђење Стефан Вукчић наследио од Сандаља Хранића, оно би се нашло и у повељи из 1444. године, утолико пре што се жупа Морача налазила на стратегијски важном путу од Брскова према Никшићу (и даље према Требињу, Дубровнику и Херцег-Новом).

Наше је пак мишљење да се топоним *castrum Moratskij* (из повеље од 1448. године), односно *civitate Morachij* (из повеље од 1454. године) не односи ни на какво утврђење у Морачи, односно да Стефан Вукчић није имао ни трајни ни привремени посед над било каквим утврђењем у жупи Морача и над самом жупом. Овакво становиште има основа у следећој аргументацији.

1. Пре свега ваља дати напомене о графици повеља у којима се налазе топоними *castrum Moratskij* и *civitate Morachij*, око чијег исписивања постоји извесна збрка. М. Вего је и сâм допринео да се та збрка одржи, мада је објављивањем фото-копије оригинала повеља из 1444. и 1454. године омогућио да се она накнадно и рашчисти.

Цитирајући овај топоним из обе повеље, према тексту који је објавио Л. Талоци, М. Динић је нехотице учинио две грешке: 1) У топониму *castrum Moratsky* из повеље од 1448. године на крају је уместо *ј* (како наводи и Талоци) употребио *у*. 2) Из повеље од 1454. године цитирао је Талоцијев топоним *Morachii* додајући му *cum castris et par-*

tinentiis suis, те даје синтагму *civitate Morachii cum castris et pertinentiis suis*, из чега се може извести закључак да се у облику *Morachii* крије генитив именице *Morachia* (Морача), што по нашем мишљењу није тачно. Наиме, из фото-копије оригинала ове повеље види се да су на исти начин исписани завршни делови топонима *civitate Milesevschij* и *civitate Morachij*, па је Л. Талоци у штампаном тексту тог оригинала применио принцип да се диграф *ij* на крају речи у рукопису повеље има писати као *ii*, као и у унутар речи *partinentijs*, дакле: *pertinentiis suis*.¹¹⁶ То нас упућује на закључак да се у оба случаја ради о придеву које треба читати као „милешевски“ и „морацки“, као и у другим сличним случајевима у тексту ове повеље. Извесну забуну унео је Л. Талоци, када је на другом месту, у прегледу топонима из 1448. и 1454. године, исписао *Milesevschi* (дакле, с једним *i* на крају,) а остао при облику *Morachii* (тј. с диграмом *ii* на крају).¹¹⁷

Дајући текст оригинала из 1448. године, М. Вего је (већ смо раније нагласили) преузео заправо текст који је објавио Л. Талоци, јер му оригинал те повеље није био доступан. У Талоцијевом тексту сви су топоними курзивирани, па је М. Вего финални графем *ÿ* у топониму *Moratskÿ* сватио као латинички диграф *ij*, те је у свом некурзивираном тексту оригинала ове повеље навео облик *castrum Moratskij* (поводећи се можда и за начином исписивања овог топонима у повељи из 1454. године), што је превео као *utvrđenje Moratskÿ* (преузимајући Талоцијев курзивирани облик *Moratskÿ*). Дајући текст оригинала повеље из 1454. године, М. Вего је пак, као што смо већ прокоментарисали, начинио груб превид, иако је објавио фото-копију оригинала те повеље; наиме: потпуно је изоставио фрагмент *civitate Morachij cum castris et pertinentiis suis*, а превод овог фрагмента текста треба да гласи: „град морацки са својим утврђењима и поседима“.

Морамо се запитати одакле уопште графем *ÿ* у топониму *Moratskÿ*, а знамо да је повеља Фридриха III из 1448. године писана у Бечу на латинском језику, чији алфабет не познаје овај графем. Логично је да га потражимо у традицији писања на немачком или, пак, на мађарском језику, јер су, као што је речено, повељи Фридриха III претходиле не само повеље краља Албрехта (Алберта) II Хабзбуршког и његове жене краљице Елизабете већ и повеља мађарског краља (и потоњег „римског“ цара) Жигмунда (Сигисмунда), које још нису пронађене. Како нас обавештава познато дело Вилхелма Шмита (Wilhelm Schmidt) о историји немачког правописа *Geschichte der deutschen Sprache* (Leipzig,

¹¹⁶ Талоци 1914, 397, 398.

¹¹⁷ Талоци 1914, 167.

1976),¹¹⁸ графем *ÿ* није био уопште у употреби у немачком језику. Употребу графема *ÿ* не региструје ни слично дело Иштвана Књеже (Kniezsa István) *A magyar helyesírás története* (2. kiadás [друго издање], Budapest, 1959). Међутим, према сазнањима домаћих хунгаролога,¹¹⁹ „у неким кодексима пише се *ÿ* да означи глас *i* с ниским тоналитетом“.¹²⁰ То је, по нашем мишљењу, учињено и при исписивању топонима *castrum Moratskj*. Како се диграф *ts* у мађарском језику чита као „ц“, то би се овај топоним читао као „морацки“.

2. Погледајмо сада како изгледају подаци о „утврђењу око манастира Мораче“ (како га назива М. Вего) у повељи Фридриха III из 1448. године. Ту стоји *castrum Moratskj*, дакле без „дodatка“ *cum castris et pertinentiis suis* („са својим утврђењима и поседима“), иако на крају списка утврђења у овој повељи, стоји „генерална“ одредба: „са њиховим поседима“. То би значило да је и ово утврђење имало своја поседе, али с тим је у знатној колизији чињеница да је манастир Морача (који свакако није био удаљен од претпостављеног морачког утврђења) имао на истом своје поседе, утврђене још повељом из 1252. године оснивача манастира Стефана Вукановића, из бочне лозе Немањића.¹²¹

Управо чињеница да топоним *castrum Moratskj* у повељи из 1448. године нема никаквог „дodatка“ нагони нас да обратимо пажњу на претходни топоним *castrum Sozet* у истој повељи, који се наводи такође без икаквог „дodatка“, те да размислимо о евентуалној вези ова два топонима. Стога ваља направити поређење и с повељама из 1444.

¹¹⁸ Податке из ове књиге ставио нам је на располагање германист Бранислав Ивановић с Филолошког факултета у Београду, на чему смо му захвални.

¹¹⁹ Ове податке пружили су нам хунгаролози Ласло Молнар Чикош и Марта Винце с Филолошког факултета у Београду, на чему смо им захвални.

¹²⁰ Оваква квалификација фонетске вредности *ÿ* и његова позиција у топонимима који се јављају у повељи Фридриха III из 1448. године намећу закључак да су писари из мађарске канцеларије краља Жигмунда, чија је ранија повеља инкорпорирана у повељу Фридриха III, у том гласу препознавали словенски (српски) глас *јери* (*ы*). Ако би се ово показало тачним, онда бисмо нестанак *јерија* из инвентара српскохрватског вокализма морали померити на каснији период, и то (макар) на прву половину XV века. Иначе, П. Ивић је сматрао да се да се *јери* изједначио са *и* у већини српских и хрватских говора вероватно у XII веку, а да је понегде дочекао почетак XIV века; вид. *Ивић... 1988, 7, Ивић 1998, 7.*

¹²¹ Оригинал оснивачке повеље манастира Морача постојао је у манастиру до 40-их година 19. века, када ју је ту затекао руски истраживач Ковалевски. Постоји сумња да ју је управо он тада однео. Препис повеље налази се на зиду манастирске цркве, тако да знамо њену садржину. О овој повељи доста је писано, вид. *Шекуларац 1985, Шекуларац 1987.*

и 1454. године. У повељи из 1444. године стоји: *Susit Honagost castelo conlo* (= con lo) *contato*, што према преводу М. Вега значи: „Сусид у Оногошту утврђење са жупом“. Дакле, јавља се „додатак“: „утврђење са жупом“. Слично је и у повељи из 1454. године, где стоји: *civitate Susied cum castris et partientiis suis*, што према преводу М. Вега значи: „град Сусијед са својим утврђењима и посједима“. То значи да поред утврђења (града) *Susit / Sozet / Susied* има макар још једно утврђење. Томе иде у прилог стање на терену, о чему ћемо касније бити више речи. Али, претходно се морамо позабавити убицањем овога утврђења.

Наводећи цитиране називе из све три повеље, М. Динић је прилично „лако“ решио убицање Сусједа. Он каже како „није тешко досетити се да је ‚honagust‘ жупа Оногошт“, те да је „град Сусјед спадао дакле у Оногошт“. Овакав закључак Динић образлаже на следећи начин: „На источном крају Никшићке Жупе означене су на картама рушевине ‚Јеринин град‘, а уз њих вода Сусјед, у којој је очувано право име града; као и толика друга имена рушевина оно је пало у заборав услед везивања за легенду о проклетој Јерини.“ Овакво Динићево тумачење прихватили су Марко Вего¹²² и Гавро Шкриванић,¹²³ а касније и сви други истраживачи старина у околини Никшића, тако да оно више није проблематизовано,¹²⁴ иако се градина Јеринин град налази на источном ободу Никшићке Жупе. Међутим израз *Susit Honagost* може се и другачије протумачити, а не само као „Сусид у Оногошту“, како је то учинио М. Вего. Наиме, у историјским изворима помињу се, како то констатује у М. Вего,¹²⁵ још два града под именом *Сусјед*, и то на територији данашње Босне и Херцеговине: код Сребрнице и у жупи Ускопље. У оба ова случаја постоји по још једно утврђење коме је *Сусјед* заправо непосредно суседно утврђење (отуда и тај назив, који може представљати и калк латинског *vicinus*, односно италијанског *vicino*, који користи и повеља из 1444. године. Велики Рјечник ЈАЗУ обавештава да постоји *Сусјед* и у Хрватској, као и *Сусједград*,¹²⁶ а постоји и *Подсусјед*, где такође постоје у близини два града (утврђења).¹²⁷

¹²² Вего је такво мишљење заузео још 1957. године у својој књизи *Насеља босанске средњовековне државе*, вид. Вего 1957.

¹²³ Шкриванић каже да се „данас развалине Јерининог града налазе на источном крају жупе Оногошт“, те да се „поред рушевина налази вода звана Сусјед“. Вид. Шкриванић 1959, 102.

¹²⁴ Никчевић 1972, 31, Ковачевић 1977, 83. Ковачевић 1978, 87, Раичевић 1992, 43.

¹²⁵ Вего 1957, 111.

¹²⁶ Рјечник ЈАЗУ даје следеће две одреднице: „SUSJED, *Súsjed*, *m. ime grada i naselji pored ili ispod њега*. а) *U Hrvatskoj kraj Save u blizini Zagreba*. Tributa ... de Zamobor, de Zomsed (*Ukidanje carina, Topusko* 1314) Cod. dipl 8, 359, Castrum

Имајући ово у виду, одредницу из повеље од 1444. године *Susit Honagost castelo conlo (= con lo) contato* могла би се превести не као „Сусид у Оногошту утврђење са жупом“ (како је то учинио М. Вего) већ као: „Сусид Оногошту [или: „крај Оногошта“] утврђење са жупом“. А то значи да је то жупски град у близини Оногошта, који пак има властиту жупу, а то је онда несумњиво жупа на истоку од Оногошта, која је првобитно називана *Грачаница* а тек у новије време *Никшићка Жупа*. Уосталом у документу који је настао само две-три деценије после повеља Алфонса V издатих херцегу Стефану — у *Поименичном попису санџака Вилајета Херцеговина* из 1477. године јасно се разликују две нахије: 1) *нахија Оногошт*, 2) *нахија Грачаница*, други назив *Никшић*,¹²⁸ које су несумњиво настале од две засебне жупе.

Према општеприхваћеном тумачењу М. Динића, *Сусјед* је градина *Јеринин град* на источном ободу Никшићке Жупе, што је око 25 километара источно од центра данашњег Никшића и остатака старог утврђења *Оногошт*. Само по себи се намеће закључак да је то знатна дистанца за једно утврђење које сматрамо суседним у односу на Оногошт. Зато морамо потражити и друго, ближе, утврђење у Никшићкој Жупи. Том жупом пропутовао је још 1865. године архимандрит Нићифор Дучић и оставио путопис.¹²⁹ Он је записао да постоје развалине

nostrum Zomzed. (*Kraļ Karlo Robert*, 1322) 9, 88. Castri Zomzed vocati prope Zagrabiam. (1364) 13, 338. Schloss Sosset (*Kod Zagreba*). (*Uređuju se stare carine*, Већ 1544) Lopašić spomen. 1, 6. Krapina ... više Susjeda ... utječe u Savu. Regulacija 18. — b) *u Bosni*, Susid, mala tvrđava kod Vrbasa, Jukić zemļ. 27. Susid, mali gradić kod Vrbasa u skopljanskoj nahiji u Bosni, Kovačević 33. SUSJEDGRAD, *Súsjedgrád (s takvim se akc. govori)*, m. — a) *grad, tvrđava iznad sela Susjeda blizu ušća Krapine u Savu u Hrv.* Petar Silay ... gospodin Susedgada u Sloveni (*h*) zgradi crkvu. Vitezović kron. 39. Danas se tim imenom zove podor toga grada. — b) *grad i selo pod њим na gorњem Vrbasu u Bosni. Schem. bosn. (1864) 50.*“

¹²⁷ *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка 1928.* упућује се на одредницу *Подсусјед*, а код ње стоји:

„ПОДСУСЈЕД, село у Хрватској, област и срез Загреб, општине Стењеvec, од Загреба 13 км к западу; станица железничке пруге Загреб–Зидани Мост и вициналне железнице Загреб–Самобор ... Код П. завршава Загребачка гора (Медведница) паркираном главицом која је окруњена развалинама Сусед-града. [и даље:] Сусед-град саграђен је у другој половини 13. века, у суседству, а после и против града Самобора, што га је би подигао чешки краљ Пшемисл Отакаар II.“

¹²⁸ *Аличић 1985*, 66, 69, 70.

¹²⁹ Н. Дучић је тада био у пратњи књаза Николе приликом обиласка Никшићке Жупе (и других крајева у суседству) пошто је она претходно била ослобођена од турске власти и тако ушла у састав Црне Горе, уз међународно разграничењем с Турском 1859/1860. године. Вид. *Дучић 1893*.

два града: „на врх Жупе, под Прекорницом: Марковац“ (реч је о Јеринином граду) и код села Градац (или Заград), у средишњем делу Жупе.¹³⁰ Постојање ове две градине¹³¹ идентификовали су и описали савремени истраживачи (првенствено археолози).¹³²

Стога се повеља из 1448. године може разумети тако да два суседна топонима — *castrum Sozet* и *castrum Moratskj* — узети заједно имају исто значење као и развијене синтагме *Susit Honagost castelo conlo contato* (у повељи из 1444. године) и *civitate Susied cum catris et partientiis* (у повељи из 1454. године). Тако би у повељи из 1448. године топоним *castrum Moratskj* представљао „додатак“ претходном топониму *castrum Sozet*. А оба утврђења налазе се дуж устаљеног трговачког пута који је водио кроз ову жупу према Морачи. Али, зашто би се једно утврђење у Никшићкој Жупи називало *castrum Moratskj*?

Видели смо да Поименични попис санџака Вилајета Херцеговина из 1477. године већ означава нахију у суседству „нахије Оногоста“ као „Грачаница“ (која има „други назив Никшићи“). У истом документу наведено је и село *Мораково* као једно од села где зимују припадници влашког катунa (џемата) из ове жупе, што упућује на закључак да је и у време херцега Стефана (двадесетак година раније) назив *Мораково* био познат. *Мораково* је и данас село у Никшићкој Жупи и дели се на *Доње*, које нешто ближе средишту Жупе, и *Горње*, у близини Јерининог града. Н. Дучић је Јеринин град означио као *Марковац*, јер је у то време тако називан по селу Моракову, а и из истих разлога М. Вего вели да је ова градина „на Мраковици“. Данашња Никшићка Жупа носила је дуго назив *Грачаница*, — до прве половине 19. века,¹³³ а дуго је називана и само *Жупа*.¹³⁴ Максим Шобајић је забележио да се некад звала *Заградска Жупа*,¹³⁵ што већ говори о томе да је средиште жупе било онде где је село *Заград* и оближњи град по коме је то село и добило име. То се

¹³⁰ Дучић 1893, 327.

¹³¹ Петар Скок даје овакво објашњење термина *градина*: аугментативна изведеница од *град* на *-ина*, тј. *градина* има два значења: „врт“ (које је потиснуто српском или хрватском језику, а стандардизован у бугарском) и „рушевина старог града“ (које је данас уопштено на рачун значења „врт“). Вид. Скок 1971, 602. Речник САНУ даје следећа значења: *градина*, 1.а. „врт“, б. „ограђени део имања; њива, ливада;“ 2. „аугментатив од *град*“, 3.а. „град“, б. „градиште“; пример: „Више села су зидине од градине, за коју се и овде прича да је зидала Проклета Јерина.“

¹³² Вид. Никчевић 1972, Ковачевић 1977, Ковачевић 1978, Мартиновић 1987, Раичевић 1992.

¹³³ Вид. Милутиновић-Сарајлија 1990, 88, 118, 133, 139.

¹³⁴ Уп, Милутиновић-Сарајлија 1990, 52, 83, 131, 135, 170.

¹³⁵ Маројевић 1985, 29.

село зове *Заград* управо по положају у односу на некадашњи *град* (гледајући од реке Грачанице), а Н. Дучић каже да то село зову и *Градац*. Село које се пак налази испод *Градине* на јужној страни (до *Грачанице*) зове се *Подградине* или *Царине* (и један и други назив упућују на значај *града* у прошлости).

Градину мештани понекад називају и *Заградска Градина* да би се разликовала од *Јерининог града*, која се такође означава као *градина*.¹³⁶ То су сада једва препознатљиви остаци утврђења, о коме у народу кружи прича да потиче из времена Стефана Првовенчаног.¹³⁷ Ипак, уочавају се контуре градских зидина, које су имале основу у облику равнокраког троугла, а најдужа страна (окренута југозападу) имала је дужину од 150 метара, што говори да то ипак није било мало утврђење. Истраживачи су констатовали да је војно поседање овог утврђења било релативно лако, те да је „разорен пре пада Херцеговине под Турке“,¹³⁸ што значи да је и материјал из њега могао одавно бити разношен и коришћен за изградњу различитих објеката у околини. У близини *Градине* налази се већина жупских села, при чему је Горње Мораково најудаљеније, а по свему судећи и најкасније трајно насељено.¹³⁹

Све нам то указује да жупски град не треба тражити у удаљеном Јеринином граду (који је је и неупоредиво неприступачнији) већ у средишту Жупе. На свој начин и положај жупског манастира Светог Луке упућује нас на *Градину* код села *Заград*. Овај манастир налази се на левој обали Грачанице испод Водачког врха у средишњем делу Жупе.¹⁴⁰ Поред тога, предање говори да је манастир првобитно био на другој локацији, и то на десној обали Грачанице, свега неколико стотина метара даље, код села *Царине*, а испод брда на коме су остаци утврђења *Градац* или *Градина*, где се на њега обрушило камење с јужне стране тог узвишења.

Ако већ није стари *Сусјед*, шта је онда Јеринин град у историјским изворима? Мислимо да је то управо *castrum Moratskj*, односно *civitate Morachij*, а за то имамо и лингвистичко објашњење. Претходно се треба осврнути и на топоним *Морача*,¹⁴¹ чиме се још пре четврт века

¹³⁶ Према наводима Радисава Маројевића из села Мораково у Никшићкој Жупи.

¹³⁷ Раичевић 1992, 45.

¹³⁸ Раичевић 1992, 45.

¹³⁹ Вид. о томе више у Пековић 1974, 67.

¹⁴⁰ Пејовић 1995, 174.

¹⁴¹ Два највећа речника нашег језика, — који смо у разним фазама наше скорије прошлости звали различито: *српски*, *хрватски* или *српски*, *српскохрватски*, — дали су значење топонима *Морача* на следећи начин (Петар Скок

позабавио Радмило Маројевић.¹⁴² Р. Маројевић је своју анализу порекла назива *Морача* започео цитирањем одреднице *Морача* из *Рјечника ЈАЗУ*, што га је подсетило „на једну легенду — или псеудолегенду — о постанку села *Морача* у Никшићкој Жупи, по којој је некад на подручју села било језеро, које је било велико па га је народ називао море, отуда је и село добило име *Морача*“. Мада је нагласио да је село *Морача* близу *Мораче* у географском смислу, Маројевић је нашао чвршћу везу између ова два топонима, и то језичку, — заправо етимолошку.

По Маројевићевом мишљењу (које доводи у везу и с тумачењем Радосава Бошковића) топоним *Морача* јесте *femininum* (женски род) посесивног придева *Морачь*, изведеног помоћу суфикса *-јь* (који је крајем XIV века још био продуктиван) од личног имена *Моракъ*; *femininum* придева најпре је стајао уз именицу женског рода *Морача* (= *Морача* долина), или *Морача вьсь* (= *Морача* село), затим се елипсом управне именице придев *Морача* употребљавао у супстантивној функцији, да би, после губљења суфикса *-јь* сасвим прешао у категорију именица. За потврду овог пута у настанку топонима *Морача* Маројевић наводи и други пример: *Морач* („брдо у Црној Гори“, како то стоји у *Рјечнику ЈАЗУ*), где је по Маројевићевом мишљењу очуван *masculinum* посесивног придева *Морачь* који је стајао уз именицу мушког рода: *Морачь* (= *Морача* брег).

На другој страни, Маројевић сматра да је у топониму *Морача* одржан посесивни суфикс *-ов*, којим су се изводили придеви од имена на *-ак* после губљења суфикса *-јь*. То би значило, закључује Маројевић, да је *Морача* *neutrum* посесивног придева *Морачов*, изведеног од имена *Морак*. Дакле, и *Морача* и *Морача* у основи имају ово мушко лично име, а Маројевић подсећа да су имена са суфиксом *-ак* некад била веома продуктивна (*Берак*, *Дујак*, *Војак*, *Медак*, *Милак*; *Петак*, *Радак*, *Селак*).

у свом *Етимологијском рјечнику хрватскога или српског језика* није дао објашњење овог топонима): 1) *Рјечник хрватскога или српског језика* у издању Југославенске академија знаности и умјетности из Загребa [*Рјечник ЈАЗУ*] бележи: *Морача*, „географско име за воду у Црној Гори и земљу око те воде“, као „име манастира у Доњој Морачи“, уз напомену: „Ово је име као и име *Морача* по свој прилици изведено од ријечи *море*, тј. велика вода (као какво — дакако мало — море)“. Затим: *Морачки*, *adj. posses* од *Морача*. Овај речник бележи и: *Морача*, „село у Црној Гори“. 2) *Речник српскохрватског народног и књижевног језика* у издању Српске академије наука и уметности бележи: *Морача*, а. „река у Црној Гори која се улива у Скадарско језеро“, б. „подручје, крај, племенски предео око те реке“, в. „манастир у Морачи“. Затим: *морачки*, „који се односи на Морачу, који припада Морачи“. Овај речник бележи и презиме *Морачковић*.

¹⁴² Вид. Маројевић 1979.

Мишљењу које је изнео Р. Маројевић тешко се може лингвистички оспорити. Једина му је слаба страна инсистирање на томе да је *Морак* овде искључиво лично име, и то словенског порекла, иако је оно заиста познато у нашем старијем ономастикону (отуда и презиме *Мораковић* које бележи *Речник САНУ*), а познато је и у неким другим словенским језицима. Наиме, на терену Пољске срећемо топониме *Morakowo* (данас *Moraków*) и *Moracovo*, оба посведочена у средњем веку, за које се претпоставља да у основи имају непосредно име **Morak*, а у Белорусији (у околини Минска) постоји топоним *Мораки*, за који је пак тешко рећи да ли потиче од именице **Морак*.¹⁴³

Као што је познато, томоним *Морача* јавља се још у *Барском родо-слову*, за који се претпоставља да потиче из средине XII века.¹⁴⁴ Тамо је додуше употребљен у латинском облику *Morattia* (изговор „Морација“) као име жупе (а не реке).¹⁴⁵ Према ономе што знамо о етимологији наших већих и средњих река, река *Морача* не спада у круг оних река која носе своја античка, односно предримска имена,¹⁴⁶ већ има словенску основу **morac* (изговор: „морак“).

То значи да су се подудариле основе топонима *Морача* и топонима *Мораково*. А придев *морацки* (као и *морачки*) могао је у наведеним повељама из XV века, — писаним на латинском, италијанском, а делимично и на мађарском језику, — бити изведен не само од *Морача* (као и од „Морација“) него и од облика **морак* / **morac*, које ми препознајемо у основи топонима *castrum Moratskÿ*, односно *civitate Morachij*.

¹⁴³ Податке о овим топонимима пружио нам је етимолог Александар Лома с Филолошког факултета у Београду, управник Етимолошког одељења Института за српски језик САНУ, на чему смо му захвални. Пољски слависта Франћишек Њецкула (*Franciszek Nieckula*) непосредно име **Morak* доводи у вези са старопољским *tór* („чума, куга“); уп. *Њецкула 1971*.

¹⁴⁴ *Писци средњовјековног латинитета 1996*, 82,

¹⁴⁵ Облик *Morac* као назив реке употребио је француски официр Вијала де Сомијер у свом познатом путопису о Црној Гори с почетка 19. века, мада долину назива *la Moraccje inférieure*. Овај путопис настао је у време кад су француске трупе биле у Боки Которској (1807–1813), а објављен је 1820. године. Вид. *Ровински 1993*, 606.

¹⁴⁶ Павле Ивић сматра да античка имена, очигледно предримског порекла, имају реке: *Дунав (Danuvius)*, *Сава (Savus)*, *Дрина (Drinus)*, *Дрим (Drinus)*, *Пек (Pincus)*, *Тимок (Timacus)*, *Тамиш (Tibissus)*, *Врбас (Urbanus)*, *Бојана (Barbanna)*, *Цијевна (Cinua)*, *Тара* (област племена Ауторијати [*Autoriates*]); имена *Туса*, *Морава* и *Неретва*, настала су словенском прерадом облика *Pathisus*, *Margus* и *Naron*, а, иако не располажемо писменим сведочанствима из старог века, можемо са сигурношћу сматрати предсловенским и имена: *Босна*, *Лим*, *Ибар*, *Лаб*, *Клина*, *Рзав*, *Рама*, *Љиг*, *Колубара*, *Млава*; вид. *Ивић 1998*, 14. Према томе, назив *Морача* (као и *Морава*) словенског је, а не античког порекла.

А облик *морак / *morac има исти корен као и облик *море*, који је познат (с незнатним морфолошким варијацијама) у свим словенским језицима: од прасловенског *mǫrje, односно староцрквенословенског mor'e, а ови пак облици потичу од индоевропског *mori, што је означавало *море* у многим древноевропским дијалектима индоевропског, док је у другим то била реч за *језеро, залив, мочвару*.¹⁴⁷ Имајући то у виду, као и резултате геоморфолошких истраживања Никшићке Жупе, легенду (или псеудо легенду) о постанку назива села *Мораково* у Никшићкој Жупи по некадашњем језеру (или сличној води) на подручју села не треба одбацити као неосновану. Наиме, геолошки гледано, Никшићка Жупа је производ глацијације, тј. деловања ледника који су се спуштали с планине Маганик и висоравни Штитово у правцу Никшића. У Блацама, у изворишном делу реке Грачанице, где се ледник нагло спуштао, после отапања леда заостало је мало ледничко језеро, које је касније ишчезло, а на његовом месту остало је тресетиште.¹⁴⁸ У овим појавама, рекло би се, крије се тајна легенде о настанку топонима *Мораково*.

3. Дакле, да закључимо: једно од утврђења херцега Стефана Вукчића Косаче — које се у наведеним повељама из XV века јавља под називом *castrum Moratsckj* односно *civitate Morachij* могло је добити назив по облику *морак / *morac, по коме су изведени и назив села Моракова у Никшићкој Жупи и назив реке Мораче. Утврђење с оваквим именом у Никшићкој Жупи касније је могло добити и назив *Мораквачки град* или *Мораковац* (отуда је и облик *Марковац*, који је забележио Н. Дучић, и назив терена *Мраковица*, који помиње М. Вего), да би и те називе прекрила легенда о Проклетој Јерини, од које је настао и топоним *Јеринин град*. У сваком случају *castrum Moratsckj* односно *civitate Morachij* не треба тражити у Морачи. Из свега што смо изложили, ово утврђење било је једно од утврђења у долини реке Грачанице, у данашњој Никшићкој Жупи (у оквиру одбрамбеног система *castelo con lo contato, civitas cum castris et partinentiis suis*), на важној средњовековној комуникацији из ондашњег Оногшта (преко и планинских превоја) за манастир Морачу и рудник Брсково.

4. Остаје нам да размотримо етимологију назива жупе *Грачаница*, који се јавља већ у изворима из друге половине XV века (1477), те међусобни однос овог топонима и топонима *Сусјед*. То такође има значаја за убицирање топонима *castrum Moratsckj* односно *civitate Morachij*.

¹⁴⁷ Глухак 1993, 422.

¹⁴⁸ О глацијацији на подручју Никшићке Жупе вид. Шобајић 1925, Бешвић 1950, Николић 1966, Радојичић 1996, 62–65, 213–221, и релевантну литературу из списка на крају Радојичићеве књиге.

Термин *Грачаница* објашњава се у нашој лексиколошкој литератури,¹⁴⁹ а пореклом топонима *Грачаница* посебно се позабавио Александар Лома, и то на примеру цркве Грачанице код Ваљева.¹⁵⁰ Он је констатовао да се за њену „много славнију имењакињу на Косову“ може с поуздањем тврдити да је названа по реци на којој лежи (притоци Ситнице), која се такође зове *Грачаница*. Код ваљевске Грачанице, међутим, нема истоимене реке, али Лома претпоставља „да се тако звала некад речица Сушица, код чијег ушћа у Јабланицу леже село и црква Грачаница“. Објашњавајући даље порекло назива реке Грачанице, Лома подсећа на то да се речица на којој лежи косовска Грачаница назива још и *Грачанка*, а у повељи о оснивању овог манастира (исписаној на зиду манастира) назива се и *Градачанска река*. У основи овог топонима налази се пак облик *Градчани*, „назив становника неког градца, тј. тврђаве“. Дакле, претпоставка је да је уз водоток назван *Грачаница* (и онај на Косову, и онај код Ваљева, и сваки други) налази неки *градац* (утврђење).

Зато се и у случају реке *Грачанице* источно од Никшића, по којој се и жупа дуго звала *Грачаница*, мора претпоставити постојање градца од кога је изведено њено име. Тај градац морао је свакако бити довољно „ауторитативан“ јер је у овој жупи очигледно било најмање два градца (утврђења), а то је сигурно био онај који је имао улогу жупског града. По нашем уверењу, — како смо раније образложили, — то је било оно утврђење у средишту Жупе по коме је и суседно село понело назив *Заград*, а не утврђење на источном ободу Жупе које данас препознајемо као *Јеринин град*.

Остаје питање како се звала река Грачаница пре него што је добила тај назив. Данашње становништво Никшићке Жупе не употребљава хидроним *Сусјед*, иако га користи повремено суседно (преко планине

¹⁴⁹ Петар Скок бележи: *град*, данас синоним за варош, *urbs, civitas*. [...] Одатле и топоним *Грачаница*. Уп. Скок 1971. А Речник САНУ наводи: *град*, [...] 2.а. „место ограђено бредима ради заштите, тврђава, утврђење; заштитне зидине, бред“. *градац*, 1.а. „деминутив и хипокористик од град“; наводи се пример (пословица из Вукове збирке): „И ако је мој мали градац, али ја сам на њему диздарац [управник].“ б. „развалине града, тврђаве“; *Грачаница*, 1. „село и средњовековни манастир на Косову, јужно од Приштине“, 2. „варошица у Босни, у долини реке Спрече“, 3. „име неких река у нашој земљи“. Речник ЈАЗУ даје следеће објашњење одреднице *Грачаница*: „постаје од основе рјечи *грачанин* наставком *-ица*“, „налази се писано и с д: *Градчаница*. под е: „вода која тече кроз жупу Никшићку, од чега се зове и жупа *Грачаница*“, како је и у Вуковом рјечнику; примери: „на крваву жупу Грачаницу“ (народна песма из Вукове збирке, књ. 5, 240); „из питоме жупе Грачанице“ (народна песма из збирке Симе Милутиновића Сарајлије *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, 213^а); „Доклен води Грачаници дође“ (Петар II Петровић Његош, *Огледало Српско*, 499).

¹⁵⁰ Вид. Лома 2003.

Прекорнице) становништво Бјелопавлића, које туда пролази.¹⁵¹ Не помиње га ни А. П. Ровински у својим белешкама о Жупи ни аустро-угарска војна карта из 1908. године размере 1 : 75.000. Ипак, и у новије време може се на неким картама наићи на хидроним *Сусјед*. Војна топографска карта Никшића и околине из 1937. године бележи назив *Сусјед* за извор у непосредној близини Јерининог града, одакле отиче поток који се улива у Грачаницу и вероватно се на њу ослањао М. Динић у својој студији о земљама херцег Светог Саве из 1940. године. Топографска карта истог терена из 1984. године (која региструје стање из 1973. године) исти извор означава двојако: *Смрдан (Сусјед)*. Локално становништво села Моракова назива тај извор само *Смрдан*, а поток који из њега отиче у Грачаницу назива *Буковик* или *Смрдански поток*. Како у топографији влада правило да се у карте малих размера (као што је ова од 1 : 50.000) уносе само називи које користи локално становништво, може се претпоставити да је назив *Сусјед* био у употреби на терену за поменути извор до пред Други светски рат. И географи који су истраживали Никшићку Жупу непосредно пре и после Другога светског рата регистровани су назив *Сусјед* за тај поток,¹⁵² али се не зна да ли је назив забележен на терену или је преузет из карата.

Чињеница да се на овим картама појављује хидроним *Сусјед* у непосредној близини Јерининог града може изгледати као важан аргумент онима који тврде да је управо Јеринин град оно утврђење *Susit / Sozet / Susied* које се јавља у три цитиране повеље о поседима херцег Стефана Вукчића Косаче. Тако изгледа, али само на први поглед. Један извор малог потока (који уз то има очигледно тежак запах, због кога га назваше и *Смрдан*) тешко да би сâм могао преузети назив жупског града. То је морала бити много већа вода. Зато много логичнијим решењем ове загонетке изгледа оно које упућује на цео ток реке Грачанице. Дакле, пре него што је добила назив *Грачаница* ова река се по жупском граду могла звати *Сусјед*, те се у њеним водама огледао онај *градац* у средишту Жупе, а не удаљени *Јеринин град*. Временом је употреба назива *Сусјед* могла је бити редукована на један део водотока Грачанице, и то изворишни, где и лежи извор *Сусјед* (данас већ називан готово искључиво *Смрдан*). Одржавању назива *Сусјед* могли су допринети и суседни Бјелопавлићи, који су, као извањци, могли дуже памтити старији назив, за разлику од домаћег становништва Жупе, које тај назив заменило другим називом.

¹⁵¹ Према наводима Радомира Маројевића, Предрага Маројевића и Петка Мирковића из села Мораково у Никшићкој Жупи. Они су нам пружили и друге податке о топонимима у Никшићкој Жупи, на чему смо им захвални.

¹⁵² Уп. *Бешић* 1953.

V. СРЕДЊОВЕКОВНА ЖУПА МОРАЧА У СВЕТЛУ
ТУРСКИХ КАТАСТАРСКИХ ПОПИСА

У историјским изворима само се још на једном месту помиње утврђење *Сусјед* о коме је овде реч. То је податак да је херцег Стефан поткрај владавине уступио сину Владиславу утврђења *Сусјед*, *Острог* и *Будош*, што је потврђено посебном повељом.¹⁵³ При том се не помиње *castrum Moratskij* односно *civitate Morachij*, тј. никакво утврђење у жупи Морача, пределу који је територијално најближи крају где су, као у каквом низу, била распоређена три поменута утврђења. Да је била херцегова, било би заиста нелогично да жупа Морача остане изван ове територијалне целине, јер би у том случају била потпуно небрањива, поготову кад се поуздано зна да су у то време Турци господарили средњим Потарјем и Полимљем. Уопште, у историјским изворима који потичу из времена херцега Стефана (остављајући по страни три повеље о којима смо расправљали) и његовог сина херцега Владислава нема потврда о власти Косача у жупи Морача, а нема ни топонима на терену који би подсећали на то.¹⁵⁴

Овом становишту може се ставити примедба да му противрече подаци из *Поименичног пописа санџака Вилајета Херцеговина* (оригинални назив: *Defter-i esami sancak-i vilayet Hersek*, започет 1475, а завршен 7–16. децембра 1477. године), који је приредио и објавио Ахмет Аличић (Сарајево, 1985). Иако је то историјски извор који сведочи о турској власти на одређеном терену, треба имати у виду ондашњу праксу Турака да приликом формирања својих првих територијалних јединица преузимају границе покорених политичких целина (жупа, области и сл.). У овом документу јасно стоји да су турским катастарским пописом обухваћене и: „нахија Горња Морача“, „нахија Доња Морача“ и „нахија Ровци“ (ове три нахије чиниле су подручје раније жупе Морача), као и „нахија Оногошта“ и „нахија Грачаница, други назив Никшићи“.¹⁵⁵ Ствар је наизглед јасна: може се поћи од претпоставке да су нахије Доња и Горња Морача и Ровци припале Херцеговачком санџаку јер су претходно биле у саставу области Косача.

¹⁵³ *Историја Црне Горе II/2 1970*⁶ [Иван Божић], 289, *Динић 1978*, 202, *Ђирковић 1964*⁶, 256.

¹⁵⁴ Расправљајући о околностима у којима је херцег своју територију поделио синовима, што је потврђено посебном повељом, С. Ђирковић закључује да „није могуће оцртати ни у најопштијим линијама ову поделу“. Вид. *Ђирковић 1964*⁶, 256.

¹⁵⁵ Уп. *Аличич 1985*, 36–39, 66–70.

Ипак, све то у случају овог пописа заслужује да се пажљиво преиспита. Први сигнал даје нам чињеница да је пописом обухваћен, — како то изричито стоји, — и “део нахије Зета, зове се такође Бјелопавлићи”.¹⁵⁶ То значи да је пописом обухваћен и један део Зете, који извесно није био под влашћу херцега Стефана од времена (1444) када је, на основу посебног уговора, деспоту Ђурђу Бранковићу, вратио привремено заузете територије у Зети (с градовима Медуном у данашњим Кучима и Соколом у данашњој Љешанској Нахији).¹⁵⁷ И само наглашавање у попису да је реч о „делу нахије Зета“ сведочи о томе да је из одређених разлога тај део прикључен санцаку Вилајета Херцеговина, а разлог томе треба тражити у близини Бјелопавлића (тј. четири пописана влашка џемата Бјелопавлића) нахијама Грачаница и Оногошта. Оно што данас знамо о територији Бјелопавлића говори о томе да су Бјелопавлићи у прво време много више били концентрисани на планинским падинама на левој страни реке Зете, ближе гребену Прекорнице (која их и данас дели од Никшићке Жупе), него у равници око реке Зете.¹⁵⁸ Историјски извори упућују такође на то да територија Ивана Црнојевића није прелазила на леву страну реке Зете (у зони данашњег Даниловграда),¹⁵⁹ те да су и ондашњи Бјелопавлићи („нахија Бјелопавлићи“ из Пописа) раније пали под турску власт. Стога су Турци и имали разлога да овај комад Зете обухвате пописом из 1475–1477. године и тако укључе у санцак Вилајета Херцеговина.

Приређивач савременог издања тог пописа (Ахмед С. Аличић) наглашава да је то први и најстарији попис санцака Херцеговина откако је Херцеговина организована као засебан санцак. Али, то не значи да поједини делови Херцеговине нису пописивани и раније, о чему сведочи и збирни попис Босанског санцака из 1468/9. године.¹⁶⁰ Дакле, треба се вратити ранијим турским пописима и обратити пажњу на области које они обухватају. Уопште узев, турске пописе треба пратити и анализирати у целини и континуитету, уза сав опрез који налажу неуједначености у вршењу тих пописа.

Почев од Маричке битке 1371. године Турци су били у сталној експанзији на Балкану и настојали су да стекну важна упоришта за даље продоре према западним деловима Балкана и средњој Европи. Такву улогу имало је Скопље почев од 1391. године, када је преотето

¹⁵⁶ Аличић 1985, 67.

¹⁵⁷ Ђирковић 1964⁶, 80.

¹⁵⁸ Вид. Шобајић 1923, 155–162.

¹⁵⁹ Уп. карту области Црнојевића у *Историји Црне Горе II/2 1970⁶* [Сима Ђирковић], 325.

¹⁶⁰ Аличић 1985, I (Увод).

од Вука Бранковића. У пролеће 1391. године Турци су поново (и коначно) освојили Солун, а две године касније покорили су Трновску Бугарску. Победом код Никопоља 1396. године, када су срушили и Видинску Бугарску, стекли су могућност за лакши продор у Влашку. Упоредо с овим крупним освајачким успесима на Балкану, Турци су организовали власт на запоседнутим територијама претварајући их у своје административне јединице — санџаке, на челу са санџакбеговима.

Када су Турци запосели Скопље, поставили су своју посаду у утврђење и довели колонисте у подграђе и претворили га у средиште турског крајишта. И како је то констатовано још К. Јиричек, овај „овај стари град и престоница цара Душана, који је још пре две генерације био полазна тачка за српска освајања према југу, постао је тада главно упориште османлијских напредовања према северу“.¹⁶¹ Први крајишки војвода у Скопљу био је Саруханли паша Јигит-бег (1392–1414), у српским и дубровачким изворима називан *Пашаит*. Њега је наследио његов либертин Исхак-бег (1414–1439), „оснивач знаменитог рода Исхаковића, који су све до средине XVI века играли значајну и политичку и културну улогу у нашим земљама.“¹⁶² Скопске крајишке војводе били су султанови заступници према Западу и надзирали су суседне хришћанске вазалне владаоце, нешто касније и оне у оквиру босанске државе.¹⁶³

Продор Монгола у Анадолију, турски пораз код Ангоре 1402. године и сукоби синова погинулог султана Бајазита (1403–1413) зауставиће привремено турски притисак на земље Лазаревића и Бранковића, као и упаде у Босну. Али то не значи да су Турци после Ангорске битке изгубили сваку контролу над облашћу Бранковића и свој утицај на збивања у српској Деспотовини и Босни. Још од времена Вука Бранковића Турци су имали своју посаду у старом утврђењу *Звечан* на Ибру и утврђењу *Јелеч* крај Новог Пазара (ондашње насеље *Трговиште*), а кадију држе у рударском месту *Глухавица*, такође у близини Новог Пазара. На тај начин они контролишу пут од Новог Пазара према Сјеници, Пријеполу и даље према Босни. Као што је већ речено, Турци су наметнули посебан статус области Бранковића¹⁶⁴ и читавих шездесет година трајаће својеврсно српско-турско двовлашће у тој области,¹⁶⁵ што је неповољно деловало на привредни живот у њој. Из једног упутства из 1433. године које је Дубровник издао својим посланицима види се да

¹⁶¹ Јиричек 1984^a, 329.

¹⁶² Шабановић 1952, 174.

¹⁶³ Шабановић 1952, 25.

¹⁶⁴ Благојевић 1983, 114.

¹⁶⁵ Шћепановић 1979, 61.

је рудник Брсково у долини реке Таре (код данашњег Мојковца) био запустео, а да је смањен број становника у његовој широј околини.¹⁶⁶ Али то не значи да Брсково није било за Турке привлачно тридесетак година раније, када они устаљују своју власт у области Бранковића. Брсково и средње Потарје имали су за Турке стратегијски значај јер су од Брскова уз Тару водила два важна пута: један преко манастира Мораче за Оногошт, Требиње, Дубровник и Рисан, а други преко Лијеве Ријеке за Подгорицу. Турци већ 1398. године успостављају односе с Дубровником, а Пашаит им гарантује, — као што смо већ истакли, — да могу слободно слати „своје трговце у Србље на Морачу и Лим да греду“.

Стабилизовањем стања у Царству 1413. године Турци се све више мешају у односе унутар босанске краљевине и убрзо ће све њене области доспети у вазални однос према Турцима, само у различито време и на различит начин.¹⁶⁷ Већ крајем треће деценије XV века Турци су привремено запосели неке босанске градове, пре свега Ходидјед и Врхбосну, али ће то поновити у неколико наврата током четврте и почетком наредне деценије. Преокрет у турској политици према Босни и области херцега Стефана Вукчића Косаче донели су крупни догађаји: пад Цариграда 1453. године и пад Новог Брда 1455. године, најважнијег рударског и економског центра српске Деспотовине. Деспот Ђурађ Бранковић морао се одрећи целог јужног дела Деспотовине (јужно од Западне Мораве), у чијем је саставу била и стара област Бранковића, о чему је с Турцима закључио и посебан уговор.¹⁶⁸

Још од преласка Османлија преко Дарданела (код Галипоља) на тло Европе (1354) може се пратити процес оснивања турских санџака.¹⁶⁹ А с продором у средишње делове Балкана основани су санџаци: Софијски (после 1384), Никополски, Битољски (Монастирски) и Ћустендилски (после 1393) и Видински (после 1396. године). Сви турски санџаци на Балкану дуго су припадали једној крупној административној јединици — Румелијском елајету. Њиме је управљао беглер-бег, који је редовно био у рангу паше, па се стога *елајет* или *беглербеглук* у нашим крајевима често звао и *пашалук*. Његово седиште било је прво у Једрену, потом у Пловдиву (до пада Цариграда 1453. године), а после поново у Једрену, да би средином XVI века било пренето у Софију. Тако су се и српске земље нашле прво у саставу овог елајета. Тек је после коначног освајања Будима 1541. године формиран други такав елајет — Будимски, који је делимично обухватао територије јужно од Београда.

¹⁶⁶ Јуричек 1959, 92.

¹⁶⁷ Шабановић 1964, 26.

¹⁶⁸ Шабановић 1952, 12.

¹⁶⁹ Сажет преглед оснивања турских санџака даје Х. Шабановић; вид. Шабановић 1982, 16–24.

Образовању санцака претходило је катастарско пописивање освојених области, што је од раније било пракса у Турском царству, коју је посебно оснажио султан Мехмед II Освајач после пада Цариграда. Од тог пописа на територији која се протезала од Скопља и Тетова до Ходидједа и Сарајевског поља (*Saray-ovasi*) до сада су пронађена три дефтера,¹⁷⁰ и то:

1) појединачни (детаљни) попис царских хасова у вилајетима Звечан и Никшићи и хасова великог везира и румелијског беглербега у вилајетима Скопљу, Јелечу, Влк [област Бранковића] и Бистрици [призренска] и детаљан попис Скопског и Тетовског вилајета; овај попис нема наслова и није датиран, али је Хазим Шабановић утврдио да је настао „од маја 1453. до маја 1455. године, а највероватније у марту и априли 1455. године“, а до сада није објављен;¹⁷¹

2) Копија збирног попис вилајета Јелеча, Звечана, Ходидједа, Сјенице, Раса, Скопља, Тетова и предјела који има припадају (завршен је 9–18. маја 1455. године),¹⁷² који је приредио и објавио Х. Шабановић под насловом *Крајиште Иса бега Исхаковића. Збирни катарстарски попис из 1455. године* ([у даљем тексту позиваћемо се на овај назив јер је једноставнији од оригиналног] Сарајево, 1964);¹⁷³

3) Појединачни попис за област Влк (оригинални наслов *Defter-i Vilayet-i Vlk*, што у дословном преводу значи *Дефтер за Вукову област*, завршен 17–26. јуна 1455. године), који су приредили и објавили Х. Хаџибегвић, А. Ханџић и Е. Ковачевић под насловом *Област Бранковића. Опширни катастарски попис из 1455. године* (Сарајево, 1972),¹⁷⁴ да би потом био предмет вишеслојних и детаљних анализа.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Шабановић 1964, XXVII–XXVIII (Увод).

¹⁷¹ Микрофилмовима овог дефтера располагају су оријенталисти у Сарајеву и Скопљу још 50-их година XX века, али он до сада није објављен. Х. Шабановић је извршио упоредну анализу података из овог појединачног (детаљног) пописа и наредног збирног (сумарног) пописа (овде наведеним под редним број 2). При том је утврдио подударност података за Скопски и Тетовски вилајет, али је ситуација другачија у погледу српских територија северно од Скопља, „где су у овај детаљни попис уписани само хасови султана и великог везира и румелијског беглербега, којих уопште нема у збирном попису из 1455. године“, и обрнуто: оно што се налази у збирном попису уопште се не налази у претходном појединачном попису. Вид. Шабановић 1964, XXVII (Увод).

¹⁷² Овај дефтер чува се у Архиву Председништва Владе у Истанбулу под сигнатуром *Maliye defteri No 544*.

¹⁷³ Вид. Шабановић 1964.

¹⁷⁴ Вид. *Област Бранковића 1972, Хаџибегвић... 1972*.

¹⁷⁵ Вид. *Маџура... 2001*.

Сва три наведена катастарска пописа (дефтера) представљају пописе *привремених* турских јединица (тзв. привремено вилајетско уређење), како то наглашавају приређивачи два (досад) објављена дефтера.¹⁷⁶ Привремени карактер тих пописа треба стално имати у виду кад је реч о територијама које обухватају, јер оне нису у потпуности идентичне с територијама санџака који ће убрзо бити основани, и то после дефинитивног пада српске Деспотовине (1459) и Босне (1463) и освајања већег дела Херцеговине (1465/6), а то су били: Вучитрнски, Призренски и Крушевачки (Алаџа Хисар), Смедеревски, Босански и Херцеговачки санџак.

У односу на збирни катастарски попис *Крајиштите Иса-бега Исхаковића* из 1455. године од изузетне су важности (посебно за питања о којима говоримо у овој расправи) следеће напомене приређивача Х. Шабановића: 1) то није оригинал већ *препис, копија* сумарног пописа, што је означено и у наслову оригинала; 2) рукопис има 159 листова, односно 318 страница (укључујући и 48 празних страница), а *недостаје неколико листова* [sic!] у средини (стр. 159–164) и на крају (стр. 249–250. и 255–274); 3) рукопис се састоји од основног текста („који је одлично сачуван и нема нечитљивих места“), неколико каснијих интерполација и бројних маргиналија; између листова где почињу нове главе стављане су приликом повеза разнобојне свилене врпце, које су сачуване до данас.¹⁷⁷

Обиље података које нам нуди овај дефтер треба веома детаљно проучавати и прецизно тумачити, посебно кад је реч о територијама које нас овде занимају. Попис обухвата на првом месту она насеља и приходе појединих вилајета које је имао сâм Иса-бег Исхаковић: 1) приходи од места Звечана и неких села вилајета Јелеча, 2) дажбине влаха нахије Сјеница, 3) нијебет од Јелеча, Сјенице и Раса, 4) дажбине раје нахије Сјеница, 4) дажбине влаха вилајета Никшићи. Затим су уписани Иса-бегови хасови у вилајету Ходидјед (стр. 24–35), па његови хасови у вилајетима Тетово (Калкенделен) и Скопље, у нахили Качаник и у вилајету Влк.

После тога следи попис тимара мустахвиза града Звечана (стр. 46–70), тимара ескинција Звечана (стр. 72–86), тимара (спахија) нахије Јелеч (стр. 88–135), тимара мустахвиза града Јелеч (139–152), тимара ескинција вилајета Никшићи (стр. 155–158) и тимара мустахвиза града Ходидјед (стр. 165–179).

¹⁷⁶ Вид. Шабановић 1964, XXVIII (Увод), *Хаџибегвић...* 1972, XIX (уводни текст), Шабановић 1982, 115.

¹⁷⁷ Шабановић 1957, 178–179, Шабановић 1957, 179, Шабановић 1964, XVIII, I (Увод).

Иза тога следи попис који је везан за вилајете Тетово и Скопље, али при крају текста недостају, као што смо рекли, странице 249–250 и 255–274,¹⁷⁸ које се односе на ова два вилајета.

Другом дефтеру дат је приликом објављивања наслов с нешто ширим значењем јер се помиње *Област Бранковића*, која подразумева територију знатно већег опсега од оне која је овим дефтером обухваћена. То заправо кажу и приређивачи дефтера (Х. Хаџибегвић, А. Ханџић, Е. Ковачевић) кад констатују да је „овим пописом обухваћена искључиво област Бранковића, изузимајући оно што су Турци запосјели после 1392. године, као што су Звечан, Јелеч и друго“, те „хасови великог везира и румелијског беглербега у области Бранковића које заједно с другим подручјима обухвата један други попис из истог времена“; стога и закључују да „наш дефтер не обухвата комплетан териториј области Бранковића из те године“.¹⁷⁹ А уз то, дефтер је обухватио и нека мања суседна подручја која пре тога уопште нису улазила у састав области Бранковића до 1455. године: делове Топлице и изворишно подручје Јужне Мораве.¹⁸⁰ Дакле, и приликом овог пописа било мање административне прерасподеле освојених територија.

И приређивачи овог дефтера наглашавају да је у области Бранковића владало двовлашће већ од 1392. године, те да је „једно вријеме она била под директном управом османске државе“, због чега „било логично да је у то времену вршен и одређен попис“. Они чак наводе конкретне податке на основу којих би се могло тврдити да је та област раније пописивана, а „главни доказ је чињеница што је у њему евидентиран добар број тимара с напоменом: пренесено из ранијег посједника“.¹⁸¹ На крају приређивачи процењују да је област пописивана највероватније за време турске управе после првог пада Деспотовине (од 18. августа 1439. до 22. августа 1444. године), када је био успостављен тимарски систем, за шта има потврда у изворима.¹⁸²

Кад се све то узме у обзир, онда је мало вероватно да српске жупе јужно од Љубовиће у горњем Полимљу (тј. Бихор, Будимља и Плав) тада нису пописане (како је сматрао и Миомир Дашић ослањајући се на збирни катастарски попис *Крајишта Исхак-бега Исаковића* из 1455. године).¹⁸³ Такође је мало вероватно да жупа Морача, у непосредном

¹⁷⁸ Шабановић 1957, 178–179, Шабановић 1964, L (Увод).

¹⁷⁹ Хаџибегвић... 1972, XII (уводни текст).

¹⁸⁰ Маџура 2001, 13.

¹⁸¹ Хаџибегвић... 1972, XIII (уводни текст).

¹⁸² Хаџибегвић... 1972, XIV (уводни текст).

¹⁸³ Дашић 1986, 95, 99. М. Дашић се иначе бави овим проблемом у оквиру историје Васојевића, — племена које се касније развило на подручју Лијеве Ријеке и горњег Потарја и горњег Полимља.

суседству нахије *Лимски Никшићи* (који се изричито наводе у попису *Крајишта Иса-бега Исхаковића*) и горњег Полимља, тада није пописивана.

При расправљању тог питања веома је важно идентификовати садржај и начин настанка наредна два турска пописа: 1) *Збирног пописа Босанског санџака*, који је настао између 26. јануара 1468. до 12. маја 1469. године (до сада није објављен); 2) *Поименичног пописа санџака вилајета Херцеговина* из 1477. године, о коме смо већ говорили.

Године 1463. године Турци су кренули у поход на Босну с намером да је потпуно сломе и освоје. Кретали су се од Скопља, преко Косова и Сјенице, према Дрини а почетком маја стигли су у области Павловића и Ковачевића, које су се предале без отпора. Продревши до Јајца и Кључа, Турци су сломили отпор босанских снага, а у Јајцу су погубљени босански краљ и многе велможе, чиме је „запечаћена судбина босанског краљевства“.¹⁸⁴ Турски поход проширио се и на Херцеговину и знатан њен део предао се Турцима. Освојене земље босанског краља, области Павловића и области Ковачевића и окупиране делове земље херцега Стефана Вукчића Турци су претворили у вилајете, које су ујединили с ранијим вилајетима у области Бранковића и у Босни, те тако основали *Босански санџак*.¹⁸⁵ Међутим, присиљен глађу своје војске, султан се с главнином својих снага вратио истим путем којим је и дошао, па је херцег Стефан већ почетком јула предузео акције ради чишћења своје земље од турских посада, што му је у знатној мери и пошло за руком. Стога се ни територија новооснованог Босанског санџака није могла одржати у целини.

Али, успех херцега Стефана био је привремен. Од лета 1465. до лета 1466. године Турци су поново продрли у Херцеговину и запосели цео њен источни и скоро цео централни део, а „сасвим је вероватно да су од тих области одмах основали вилајет Херсек и прикључили га Босанском санџаку“. Убрзо је пописан Босански санџак, а његов збирни попис настао је, као што је речено, између 26. јануара 1468. до 12. маја 1469. године. Вилајет Херсек обухватао је следећа места, жупе и градове: Соко са Фочом, Кукањ с Пљевљима, Милешева с Пријепољем, Самобор с Чајничем, Дубштица, Бохорић, Кава и Поблатхје, Горажде, Загорје, Бистрица с Устикколином, Осаница, Вишева, Тођевац, Ком, Неретва с Биоградом, Невесиње с Биоградом, Дабри, Конац Поље, Попово, Требиње, Гацко с Церницом, Ватница (Фатница), Благај, Видошка, Мостар, Дубрава и Оногоште.¹⁸⁶ У судско-административном погледу

¹⁸⁴ Шабановић 1982, 39.

¹⁸⁵ Шабановић 1982, 39.

¹⁸⁶ Шабановић 1982, 136.

вилајет Херсек био је подељен на два кадилука: кадилук Дрина и кадилук Благај, коме је припадала, између осталог, и нахија Оногоста. Дакле, у оквиру вилајета Херсек не појављује се нахије Доња и Горња Морача и Ровци (које су чиниле ранију жупу *Морача*), што значи да су оне тада припадала некој другој административној целини турскога привременог вилајетског уређења.

Херцеговачки санџак образован је 1470. године, а детаљни попис тог санџака предузет је у интервалу од 1475. до краја 1477. године. Он већ показује да су њиме обухваћене и нахије Доња Морача, Горња Морача и Ровци. Штавише, у овом попису појавиће се и нахија Будимља у саставу вилајета и кадилука Милешева (нешто касније тај вилајет и кадилук назива се Пријеполје, да би касније Будимља била укључена у Призренски санџак).¹⁸⁷ Стога се поставља питање да ли је то заиста прво турско пописивање нахија Доња Морача, Горња Морача, Ровци и Будимља? Наше је уверење да су оне пописане знатно раније, — кад и *Крајиште Иса-бега Исхаковића* и *Област Влк*, али се томе само привидно изгубио траг.

Вратимо се стога збирном попису *Крајишта Иса-бега Исхаковића* из 1455. године. Приређивач Х. Шабановић дешифровао је садржину странице 249–250 и 255–274. које недостају у рукопису везујући их за вилајете Тетово и Скопље, али није се позабавио садржином страница 159–164, које такође недостају. Мислимо да се баш у њима крије кључ загонетке о првом пописивању жупе Морача (тј. нахија Доња Морача, Горња Морача и Ровци) и горњег Полимља (са жупом Будимља).

Али, погледајмо прво положај вилајета Лимски Никшићи (*Лим Никшиклер*) у оквиру *Крајишта Иса-бега Исхаковића*.¹⁸⁸ На страницама 155–158. овог дефтера види се да вилајет Никшићи обухвата простор између Лима и Таре тако да му је приближна крајња тачка на северу данашње Бијело Поље (где је било важно епископско средиште с тргом), на северозападу Мојковац (где је у близини био рудник и трг Брсково), на југу Колашин (који у то време као насеље још није постојао), а на истоку нека тачка на Лиму, отприлике на ивица котлине где се данас налази Беране (заправо северна граница жупе Будимља у то време). А тимари ескинција вилајета Никшићи налазили су се у селима Бистрица (западно од данашњег Колашина), Цирева или Церова (југозападно од Бијелог Поља), Сига (локалитет северозападно од Мојковца), Опод/Обод (западно од Бијелог Поља), Лебенце/Лепенац (северно од

¹⁸⁷ Шабановић 1982, 165.

¹⁸⁸ Вид. Шабановић 1964, 22, 58, 59, Шабановић 1982, 32–34 (и приложеној карту).

Мојковца, на реци Лепешници) и Липова (Горње и Доње Липово западно од Колашина). Из овога пописа селâ с тимарима ескинција вилајета Никшићи (и карте коју је дао Х. Шабановић) види се да се они налазе, с једне стране, — на домаку слива реке Мораче и истоимене жупе, а с друге стране, — на домаку жупе Будимље и целог горњег Полимља. На основу података из дефтера, а посебно из податка о томе да је „откривен рудник под називом Простен’је“ (данас Прошћење) у Лимским Никшићима, Х. Шабановић сматра „да је стара Жупа Брсково, која се не спомиње у турском добу, била прозвана Лимски Никшићи“.¹⁸⁹

Стога се као логичан намеће следећи закључак. Странице 159–164 збирног пописа *Крајишта Иса-бега Исхаковића* из 1455. године овог дефтера обухватале су суседне жупе Морачу и Будимљу, а оне су чиниле крајњу периферију тога крајишта. А формирањем *Крајишта Иса-бега Исхаковића* 1455. године жупа Морача је (као и Будимља) преузета из области Бранковића. Листови у којима су ове жупе пописане биле су у саставу дефтера *Крајишта Иса-бега Исхаковића* све до 1470. године, када су излучени пошто су те две жупе пребачене у састав новооснованог Херцеговачког санџака. У том моменту за овакво њихово територијално преусмеравање било је пуног оправдања. Као што смо видели, пре образовања Херцеговачког санџака, Турци су већ овладали свим крајевима Херцеговине до Неретве, да би на једном месту (на подручју нахије Дрежница) чак прешли на западну страну Неретве. Тако су се две раније истурене жупе *Крајишта Иса-бега Исхаковића* — Морача и Будимља — нашле сада на источним границама те новоосвојене територије (вилајета Херсек) и Турци су их у моменту претварања вилајета Херсек у Херцеговачки санџак просто прикључили том санџаку. Тако се „изгубио траг“ њиховог ранијег пописивања, мада се радило о уобичајеном поступку делимичног регруписавања територија приликом оснивања нових санџака; на то нас подсећају и свилене врпце којима су увезиване странице посебних поглавља у дефтер: то је чињено управо ради лакшег физичког одстрањивања одговарајућих страница приликом реорганизације територија.

¹⁸⁹ Шабановић 1964, 22.

V. ОПШТИ ЗАКЉУЧЦИ

У светлу чињеница које смо изложили, могу се извући следећи општи закључци.

1. Жупа Морача, као и суседна жупа Брсково у Потарју, припадала је области Бранковића од времена поделе територија жупана Николе Алтомановића. У раздобљу од слома Вука Бранковића 1396. године па све до 1455. године, када су Турци коначно потчинили ову област, траје српско-турско двовлашће у области Бранковића. У вези с тим, податак из дубровачког архива према коме турски крајишки војвода Пашаит 1399. пише Дубровчанима да шаљу своје трговце „у Србље на Морачу и Лим да греду“, дајући им веру „до Мораче“, треба разумети као позив турских господара да дубровачки трговци долазе у српску земљу („у Србље“) тако што ће се плаћати царине или у манастиру Морача или у месту Лим (данашње Бијело Поље), јер су то биле прве две царинарнице на српској земљи тога времена, — заправо у области Бранковића. Турци су давали Дубровчаним веру „до Мораче“ јер је Морача била унутар области Бранковића, на граници са суседном облашћу Косача.

2. Од Области Бранковића Турци су после коначног покорвања 1455. године образовали две своје привремене територијалне јединице: Крајиште Иса-бега Исхаковића и Област Влк (Област Влк је касније претворена у Вучитрнски санџак). Жупа Морача нашла се у саставу Крајишта Иса-бега Исхаковића, где је и пописана, иако је у сачуваном турском катастарском попису то теже видљиво.

3. Повеље Алфонса V и Фридриха III о поседима херцега Стефана Вукчића Косаче и други историјски извори који се односе на поседе Косача не садрже поуздане податке о томе да је жупа Морача припадала области Косача. Утврђење *castrum Moratskj* односно *civitate Morachij* из наведених повеља односи се на утврђење крај села Горње Мораково у Никшићкој Жупи, које је у XIX веку било познато и као *Марковац*, а у новије време као *Јеринин град*, а утврђење *Susit Honagost / Sozet / Susied* односи се на утврђење изнад селâ Заград и Царине у Никшићкој Жупи, које је данас познато као *Заградска градина*.

4. Жупа Морача није припадала вилајету Херсек, који су Турци првобитно образовали у оквиру свога привременог вилајетског уређења по коначном потчињавању већег дела области Косача. Тек формирањем Херцеговачког санџака три нахије које су чиниле некадашњу жупу Морача (Доња Морача, Горња Морача и Ровци) преузете су из Крајишта Иса-бега Исхаковића и уврштене су у Херцеговачки санџак,

што је био случај и с неким другим граничним подручјима суседних области (нпр. с подручјем Бјелопавлића из Зете). Тада су Доња Морача, Горња Морача и Ровци пописани као део тога санџака и тако су се почеле убрајати у Херцеговину.

5. Граница између области Косача и области Бранковића јужно од реке Таре протезала се, почев од рејона Добриловине — преко планине Сињајевине развођем тако да су долине река Бистрице, Штитарице и Плашнице припадале жупи Брсково у саставу области Бранковића, а западни (пространији) део Сињајевине припадао је области Косача. Јужно од Сињајевине, на простору неколико планинских ланаца и високих површи међу њима („Централни масив“, како га је означио П. А. Ровински), који на југ допире до Никшићке Жупе и планине Маганик, на прилазу кањону Платије у средњем току реке Мораче, — граница области Косача и области Бранковића ишла је прво вододелницом реке Тушиње (која припада сливу Пиве) и реке Мораче, а затим вододелницом реке Горње Зете (тако да је већи део „Централног масива“ припадао области Косача) и реке Мораче (тако да је цео слив реке Мораче до кањона Платије припадао области Бранковића). Кањон Платије делио је област Бранковића од области Зете, као историјске целине, а гребен планине Прекорнице, јужно од Никшићке Жупе, делио је област Косача од области Зете. Овакав распоред граница, који следи природне међе, огледа се данас у линији разграничења територија општина у овом делу Републике Црне Горе: територије општина Мојковац и Колашин налазиле су се некад у области Бранковића, а територије општина Жабљак, Шавник и Никшић у области Косача, док се јужно од њих некада простирала област Зете, у чији су састав улазиле територије данашњих суседних општина Подгорица и Даниловград. Распоред племенских и породичних катуна на целокупном наведеном простору потврђује овакав распоред граница, јер су обласни господари наслеђивањем ранијих регалних (владарских) права преузели и планинске пашњаке, а такво стање наследила је потом и турска власт.

ЛИТЕРАТУРА

Аличић 1985

Поименични попис санџака Вилajета Херцеговина. [Uvod, prevod, napomene i registre priredio Ahmed S. Aličić], Sarajevo, 1985.

Атанасовски 1979

Вељан Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд, 1979.

Аутокарта Црна Гора 2002

Аутокарта Црна Гора, размера 1 : 370.00.

Бећировић 2002

Комнен Бећировић, *Одбрана Мораче од потопа*, Цетиње, 2002.

Бешић 1950

Зарија М. Бешић, *Геологија Никшићке Жупе*, „Гласник Природњачког музеја српске земље“, сер. А, књ. 3, Београд, 1950.

Бешић 1953

Зарија М. Бешић, *Геологија северозападне Црне Горе*, Цетиње, 1953.

Бешић 1975

Зарија Бешић, *Геологија Црне Горе. Стратиграфија и фацијални састав Црне Горе. Књига 1, свеска 1*, Титоград, 1975.

Благојевић 1983

Милош Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, „Зборник Историјског музеја Србије“, бр. 20, Београд, 1983, 45–126.

Благојевић 1989^а

Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд, 1989.

Благојевић 1989^б

Милош Благојевић, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића, [у:] Српски народ у другој половини XIV и у првој половини XV века, [Зборник радова посвећен шестогодишњици Косовске битке]*, Београд, 1989, 57–68.

Благојевић 1994

Милош Благојевић, *Стефан Лазаревић и суверенитет српске државе, [у:] Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић (округли сто, Манастир Манасија, 28. 08, 1993)*, Деспотовац, 1994, 13–22.

Благојевић... 2001

Милош Благојевић, Дејан Медаковић, *Историја српске државности. Књига I. Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Нови Сад, 2001.

Благојевић 2001

Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама. Друго издање*, Београд, 2001.

Благојевић 2003^а

Милош Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века, [у:] Краљ Владислав и Србија XIII*

века, *Научни скуп 15–16. новембар 2000. године*, Београд, 2003, 7–24.

Благојевић 2003^б

Милош Благојевић, *Државност Земље Павловића*, [у:] *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, [зборник радова са научног скупа у Рогатици], Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 133–144.

Благојевић 2004

Милош Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 2004.

Божих 1948

Иван Божих, *Херцегвачки санџак-бег Ајаз*, „Зборник Филозофског факултета“, књ. I, Београд, 1948, 63–84.

Божих 1952

Иван Божих, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд, 1952.

Божих 1979

Иван Божих, *Немирно поморје XV века*, Београд, 1979.

Вего 1957

Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo, 1957.*

Вего 1978

Marko Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, „Most“, br. 19–20, Mostar, 1978, 123–140.

Вего 1980^а

Marko Vego, *Prilog poznavanju srednjovekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače*, „Most“, br. 28–29, Mostar, 1980.

Вего 1980^б

Marko Vego, *Iz historije srednjovekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1980.

Вего 1982

Marko Vego, *Postanak bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo, 1982.*

Веселиновић 1995^а

Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд, 1995.

Веселиновић 1995^б

Андрија Веселиновић, *Граница између Србије и Босне у XV веку*, [у:], *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, [Зборник радова], 87–100.

Влаховић 1997

Петар Влаховић, *Етнички процеси у светлу културног идентитета средњег Поломља и Потарја*, „Милешевски записи“, бр. 2, Пријепоље, 1997, 165–173.

Глухак 1993

Alemko Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb, 1993.

Дашић 1986

Миомир Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, Београд, 1986.

Дашић 2003

Миомир Дашић, *Незаобилазно у историјографији Црне Горе*, Подгорица 2003.

Де Сомјер [1994] 2002

Вијала де Сомјер, *Најљепши споменик (1797–1813)*, [у:] *Књижевна споменица манастира Мораче 1252–2002*, Београд – Морача – Цетиње, 2002, 138–139.

Динић 1932

Михаило Динић, *О Николи Алтомановићу*, [посебна издања Српске краљевске академије], Београд, 1932.

Динић 1937

Михаило Динић, *Дубровачка средњевијековна караванска трговина*, „Jugoslavenski istoriski časopis“, god. III, sv. 1–4, Beograd, 1937, 119–146.

Динић 1940

Михаило Динић, *Земље херцега светог Саве*, „Глас Српске краљевске академије“, бр. 182, Београд, 1940, 151–257.

Динић 1960

Михаило Динић, *Област Бранковића*, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, бр. 26, Београд, 1960, 5–30.

Динић 1967

Михаило Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд, 1967.

Динић 1970

Михаило Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, „Зборник Филозофског факултета“, књ. X-1, Београд, 1979.

Динић 1978

Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, [приредио Сима Ђирковић], Београд, 1978.

Динић-Кнежевић 1989

Душанка Динић-Кнежевић, *Српске земље од Маричке до Косовске битке (1371–1389)*, [у:] *Српски народ у другој половини XIV и у првој половини XV века*, [Зборник радова посвећен шестогодишњици Косовске битке], Београд, 1989, 19–28.

Дучић 1893

Нићифор Дучић, *Путовање кроз Црну Гору*, [у:], *Књижевни радови Нићифора Дучића, архимандрита*. Књига 3, Београд, 1893, 247–345.

Енциклопедијски лексикон – Историја 1970

Enciklopedijski leksikon – Mozaik Znanja. Istorija, Београд, 1970.

Ивановић 1948

Милан К. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским земљама*, „Споменик Одељења друштвених наука САН“, ХСVII, Београд, 1948.

Ивић... 1988

Dalibor Brozović, Pavle Ivić: *Jezik, srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski* [Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“], Zagreb, 1988.

Ивић 1998

Павле Ивић, *Преглед историје српског језика* [Целокупна дела, књ. VIII], Сремски Карловци – Нови Сад, Београд, 1998.

Историја српског народа I 1981

Драгослав Срејовић, Мирослава Мирковић, Јован Ковачевић, Павле Ивић, Сима Ђирковић, Љубомир Максимовић, Јованка Калић, Димитрије Богдановић, Војислав Ј. Ђурић, Божидар Ферјанчић, Милош Благојевић, Гордана Бабић-Ђорђевић, Раде Михаљчић, *Историја српског народа. I. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, Београд, 1981.

Историја српског народа II 1982

Димитрије Богдановић, Раде Михаљчић, Сима Ђирковић, Јованка Калић, Десанка Ковачевић-Којић, Милош Благојевић, Гордана Бабић-Ђорђевић, Војислав Ј. Ђурић, Момчило Спремић, Иван Божић, Мирослав Пантић, Павле Ивић, *Историја српског народа. II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, Београд, 1982.

Историја српског народа III 1993^a

Радован Самарџић, Рајко Ј. Веселиновић, Тома Поповић, *Историја српског народа. Трећа књига, први том. Срби под туђинском влашћу 1537–1699*, Београд, 1993.

Историја српског народа III 1993^б

Радован Самарџић, Павле Ивић, Димитрије Богдановић, Мирослав Панџић, Сретен Петковић, Дејан Медаковић, *Историја српског народа. Трећа књига, други том*, Београд, 1993.

Историја Црне Горе I 1967

Зарије Бешић, Драга Гарашанин, Милутин Гарашанин, Јован Ковачевић, *Историја Црне Горе. Књига прва. Од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград, 1967.

Историја Црне Горе II/1 1970^а

Сима Ђирковић, Димитрије Богдановић, Војислав Кораћ, Јованка Максимовић, Павле Мијовић, *Историја Црне Горе. Књига друга. Од краја XII до краја XV века. Том први. Црна Гора у доба Немањића*, 1970.

Историја Црне Горе II/2 1970^б

Сима Ђирковић, Димитрије Богдановић, Војислав Кораћ, Јованка Максимовић, Павле Мијовић, Иван Божић, Војислав Ђурић, *Историја Црне Горе.. Књига друга. Од краја XII до краја XV вијека. Том други. Црна Гора у доба обласних господара*, Титоград, 1970, 49–371.

Историја Црне Горе III/1 1975

Глигор Станојевић, Милан Васић, *Историја Црне Горе. Књига трећа. Од почетка XVI до XVIII. Том први*, Титоград, 1975.

Историјски атлас 1999

Историјски атлас, [главни редактор Милош Благојевић, издање Завода за уџбенике и наставна средства и Завода за картографију „Геокарта“]; Београд, 1999.

Историјски атлас Црне Горе 1993

Istorijski atlas Crne Gore, XVI–XX vijek, Nikšić, 1993.

Јиричек 1959

Константин Јиричек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, [у:], *Зборник Константина Јиричека I* [уредио Михаило Динић], 1959, 205–304.

Јиричек 1984^а

Константин Јиричек, *Историја Срба. Прва књига, до 1537. године (политичка историја). Треће издање*, [превео Јован Радонић], Београд, 1984.

Јиричек 1984^б

Константин Јиричек, *Историја Срба. Друга књига. (Културна историја). Треће издање*, [превео Јован Радонић], Београд, 1984.

Калић 1994

Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд, 1994.

Књижевност Црне Горе 1996

Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, Писци средњовековног латинитета, [приредио Душан Синдик у сарадњи са Горданом Томовић], 1996.

Ковачевић 1891

Љубомир Ковачевић, *Трг Брсково и жупе Брковска и Љубовићска*, „Глас Српске краљевске академије“, бр. 30, 1891.

Ковачевић 1961

Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, [Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13], Sarajevo, 1961.

Ковачевић 1977

Мирко Ковачевић, *Средњовековни градови у Црној Гори*, [у:] *Велика археолошка налазишта у Црној Гори*, Београд, 1977, 71–85.

Ковачевић 1978

Мирко Ковачевић, *Неки проблеми истраживања и заштите тврђава и градова у Црној Гори*, „Старине Црне Горе“, VI, Цетиње, 1978, 85–93.

Ковачевић-Којић 2000

Десанка Ковачевић-Којић, *Насеља у земљи Косача*, [у:] *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Гацко, 2000, 363–377.

Лексикон српског средњег века 1999

Лексикон српског средњег века, [уредници Сима Ђирковић и Раде Михаљчић], Београд, 1999.

Лома 2003

Александар Лома, *Црква Грачаноца код Ваљева*, „Колубара“ [ревија], бр. 106, Ваљево, 2003, 24–26.

Лучић 2000

Чедомир Лучић, „Етничке“ промјене у земљама Косача после турских освајања, [у:] *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Гацко, 2000, 567–580.

Маловић-Ђукић 1997

Марица Маловић-Ђукић, *Дробњаци у караванској трговини Полиња у средњем веку*, „Милешевски записи“, бр. 2, Пријепоље, 1997, 25–33.

Маловић-Ђукић 2000

Марица Маловић-Ђукић, *Дробњаци у време Косача*, [у:] *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Гацко, 2000, 452–463.

Маликовић 2003

Драги Маликовић, Павловићи и Турци, [у:] *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, [зборник радова са научног скупа у Рогатици], Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 171–201.

Мандић 1995

Новак Мандић Студо, *Земља звана Гацко I*, Београд, 1995.

Маројевић 1979

Радмило Маројевић, *О постанку топонима Морача*, „Зборник за филологију и лингвистику“, XXII/2, Нови Сад, 1979, 213–215.

Маројевић 1985

Радисав Маројевић, *Жупа Никшићка (прилози за монографију)*, Никшић, 1985.

Мартиновић 1987

Нико Мартиновић, *Културно-историјски споменици у никшићком крају*, „Историјски записи“, бр. 4, Титоград, 1987, 183–194.

Маџура... 2001

Милош Маџура и други, *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, Београд, 2001.

Мијушковић 1954

Славко Мијушковић, *Један помен о Вуку Бранковићу у старом которском архиву*, „Историјски записи“, књ. X, св. 1, Цетиње, 1954, 227–229.

Милојевић 1955

Боривоје Ж. Милојевић, *Долина Таре, Пиве и Мораче*, Цетиње, 1955.

Михаљчић 1975

Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд, 1975.

Михаљчић 1984

Раде Михаљчић, *Лазар Хребелјановић. Историја – култ – предање*, Београд, 1984.

Михаљчић 1995

Раде Михаљчић, *Прошлост и народно сећање*, Београд, 1995.

Михаљчић 2000

Раде Михаљчић, *Идејна подлога титуле херцег*, [у:] *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Гацко, 2000, 308–341.

Милутиновић-Сарајлија 1990

Сима Милутиновић-Сарајлија, *Историја Црне Горе од искона до до новијег времена*, Никшић, 1990.

Миљковић-Бојанић 2000

Ема Миљковић-Бојанић, *Крај владавине Косача и прве године османске власти у Херцеговини*, [у:] *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Гацко, 2000, 291–307.

Мишић 1996

Синиша Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд, 1996.

Мишић 2003

Синиша Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (XII–XV век)*, [у:] *Краљ Владислав и Србија XIII века*, *Научни скуп 15–16. новембар 2000. године*, Београд, 2003, 71–87.

Николић 1966

Стеван Николић, *Прилог проучавању глацијале у долини Грачанице*, „Гласник Српског географског друштва“, св. XLVII, бр. 1, Београд, 11–20.

Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка 1928

Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, III књига, Загреб, 1928.

Никчевић 1972

Томица Никчевић, *Остаци материјалне културе и писана документа*, [у:] *Никшић*, [монографија, гл. уредник Данило Калезић, редактор Божидар Ђоковић – Муса], Загреб, 1972.

Област Бранковића 1972

Oblast Brankovića. Opširni katarstarski popis iz 1455. godine. [Priredili Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević], Sarajevo, 1972.

Пејовић 1995

Татјана Пејовић, *Манастири на тлу Црне Горе*, Нови Сад – Цетиње, 1995.

Пековић 1974

Милан Пековић, *Никшићка Жупа — у народном предању, историјским записима и казивањима људи*, Београд, 1974.

Петковић 1950

Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950.

Писци средњовјековног латинитета 1996

Писци средњовјековног латинитета [серија *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, књ. 1, приредио Душан И. Синдик у сарадњи са Горданом Томовић], Цетиње, 1996.

Повијест хрватских земаља БиХ 1942

Krunoslav Draganović, Ljubo Karaman, Oton Knezović, Filip Lukas, Mihovil Mandić, Antun Mayer, Vinko Mikolji, Marko Perojević, Ivan Rendjeo, Ferdo Šišić, Mate Tentor, Ćiro Truhelka, Miroslav Vanino, Vladimir Vrana, *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Knjiga prva*, Sarajevo, 1942.

Поповић 1990

Стеван Поповић, *Ровца и Ровчани*, Никшић, 1990.

Поповић 1997

Марко Поповић, *Владарски и властеоски двор у седњовековној Босни*, [у:] *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр 2, Београд, 1997, 1–32.

Њецкула 1971

Franciszek Nieckula, *Nazwy miejscowe z sufiksami -ov, -in na obszarze Wielkopolski i Małopolski*, „Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego“, Seria A, Nr. 144, Wrocław, 1971.

Радојичић 1996

Branko Radojčić, *Geografija Crne Gore. Prirodna osnova*, Nikšić, 1996.

Радонић 1895

Jovan Radonić, *Der Grossvojevoda von Bosnien Sandalj Hranic-Kosača*, „Archiv für Slawische philologie“, XIX, Berlin, 1895, 380–465.

Раичевић 1992

Слободан Раичевић, *Споменици у старој жупи Оногошт*, Београд, 1992.

Речник САНУ

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, [издање Српске академије наука и уметности и Института за српскохрватски језик САНУ], Београд, [Књига III, *вразнути-гушчурина*] 1965, [Књига XIII, *Моире-наклапуша*] 1988.

Рјечник ЈАЗУ

Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, [издање Југославенске академије знаности и умјетности], Zagreb, [Dio III, *đavo-isprekrajati*] 1887–

1891, [Dio VI, *lekenički–moračice*] 1904–1910, [Dio VII, *moračić–peromiran*] 1911–1916.

Ровински 1993

Павел Аполонович Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости. Том I. Географија и историја*, Цетиње – Сремски Карловци – Нови Сад, 1993.

Рокаи 1969

Petar Rokai, *Poslednje godine balkanske politika kralja Žigmunda (1435–1437)*, „Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду“, књ. XII, Нови Сад, 1969, 89–109.

Скок 1971

Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga prva, A–J*, Zagreb, 1971.

Спасић 1997

Душан Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, „Милешевски записи“, бр. 2, Пријепоље, 1997, 35–69.

Спасић 1999

Душан Спасић, *Средњовековни утврђени градови пљеваљског краја*, „Гласник Завичајног музеја“, књ. 1, Пљевља, 1999, 77–98.

Спасић 2002

Душан Спасић, *Средњовековна утврђења средњег Полимља – резултати и правци истраживања*, „Милешевски записи“, бр. 5, Пријепоље, 2002, 77–86.

Спремић 1985

Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски*, „Зборник Филозофског факултета“, књ. XV–1, Београд, Београд, 1985, 127–143.

Спремић 1994

Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994.

Спремић 2002

Момчило Спремић, *Династија Бранковић*, „Даница — српски народни илустровани календар за годину 2002“, Београд, 2001.

Талоци 1914

Ludwig von Tallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig, 1914.

Томовић 1991

Гордана Томовић, *Жупа Црна Стена*, [у:], *Симпозијум Сески дани Сретена Вукосављевића XIV*, Пријепоље, 1991, 161–171.

Томовић 2000

Гордана Томовић, *Provincia de Stefano*, [у:], *Српска проза данас. Косаче — оснивачи Херцеговине*, [Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп историчара у Гацку 22–22. септембар 2000], Гацко–Билећа, 2000, 351–361.

Томовић 2002

Гордана Томовић, *Жупа Будимља*, „Милешевски записи“, бр. 5, Пријепоље, 2002, 63–75.

Томовић 2003

Гордана Томовић, *Жупа Љубовића*, [у:] *Краљ Владислав и Србија XIII века*, *Научни скуп 15–16. новембар 2000. године*, Београд, 2003, 47–62.

Топографска карта 1908

Spezialkarte der Österreichisch-Ungarischen. Nachtrage Herbst – Montenegro [размера 1 : 75.000, секције Даниловград и Никшић], 1908.

Топографска карта 1949 [1937]

Топографска карта – лист Никшић, размера 1 : 100.000, [репродуковано по картографском материјалу из 1937. године, издавач Војно-географски институт], Београд, 1949. године.

Топографска карта 1984

Топографска карта – лист Никшић, размера 1 : 50.000, друго издање, [стање из 1973. године, издавач Војно-географски институт], Београд, 1984.

Тошић 1997

Ђуро Тошић, *О влашкој скупини Вранеша у нахији Љубовића*, „Милешевски записи“, бр. 2, Пријепоље, 1997, 101–113.

Тошић 1998

Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд, 1998.

Тошић 2000

Ђуро Тошић, *Родоначелник племена Косача војвода Влатко Вуковић*, [у:] *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Гацко, 2000, 243–260.

Ђирковић 1964^а

Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964.

Ђирковић 1964^б

Сима Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд, 1964.

Ђирковић 1989

Сима Ђирковић, *Косовска битка у светлости нових истраживања*, [у:] *Српски народ у другој половини XIV и у првој половини XV века*, [Зборник радова посвећен шестогодишњици Косовске битке], Београд, 1989, 29–41.

Ђирковић 1995

Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку*, Београд, 1995.

Ђирковић 1997

Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд, 1997.

Ђирковић 2000

Сима М. Ђирковић, *Косаче у историографији*, [у:], *Српска проза данас. Косаче — оснивачи Херцеговине*, [Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп историчара у Гацку], Гацко–Билећа, 2000, 209–220.

Ђирковић... 2002

Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ђук, *Старо српско рударство*, Београд, 2002.

Ђоровић 1937

Владимир Ђоровић, *Прошлост Херцеговине*, „Гласник Југословенског професорског друштва“, књ. XVII, св. 11–12, Бања Лука, 1937, 865–893.

Ђоровић 1925

Владимир Ђоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд, 1925.

Ђоровић 1940

Владимир Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд, 1940.

Ђук 1997

Ружа Ђук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, „Милешевски записи“, бр. 2, Пријепоље, 1997, 7–24.

Ђук 2000

Ружа Ђук, *Косаче и Плимље*, [у:], *Српска проза данас. Косаче — оснивачи Херцеговине*, [Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп историчара у Гацку], Гацко, 2000, 378–389.

Хаџибегвић... 1972

Hamid Hadžibegić, *Detaljni popis oblasti Brankovića iz 1455. godine*, [у:] *Oblast Brankovića. Opširni katarstarski popis iz 1455. godine*. [Priredili Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević], Sarajevo, 1972, XI–XXIII.

Храбак 1997^а

Богумил Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, Београд, 1997.

Храбак 1997^б

Богумил Храбак, *Челници сточарских у источној Херцеговини у XI-II-XIV веку*, [у:], *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 2, Београд, 1997, 139–172.

Храбак 2000

Богумил Храбак, *Јадран у економским настојањима Сандаља Хранића и Степана Вукчића Косаче*, [у:] *Српска проза данас. Косаче — оснивачи Херцеговине*, [Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп историчара у Гацку], Билећа–Гацко, 2000, 390–445.

Цвијић 2000

Јован Цвијић, *Геоморфологија. I* [Сабрана дела. Књига 6. Друго издање], Београд, 2000.

Цемовић 1992

Марко Цемовић, *Васојевићи*, Београд, 1992.

Шабановић 1952

Хазим Шабановић, Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године, „Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине“, год. IV, Сарајево, 1952.

Шабановић 1957

Hazim Šabanović, *Bosansko krajište*, „Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine“, god. IX, Sarajevo, 1957, 177–220.

Шабановић 1964

Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katarstarski popis iz 1455. godine. Uvod, turski tekst, prevod i komentari*, Sarajevo, 1964.

Шабановић 1982

Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podela*, [друго издање], Sarajevo, 1982.

Шалипуровић 1979

Вукоман Шалипуровић, *Нека питања границе Босне и Херцеговине и Деспотовине у XIV и XV веку и места и положаја неких средњовековних градова*, [у:] *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукоасављевића VI“*, [зборник радова], Пријепоље, 1979, 195–207.

Шекуларац 1985

Божидар Шекуларац, *Морачка повеља*, „Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ“, књ. 6, Титоград, 1985, 217–230.

Шекуларац 1987

Божидар Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград, 1987.

Шекуларац 2002

Божидар Шекуларац, *Трагови средњовјековних веза и односа Црне Горе и Босне*, „Историјски записи“, бр. 1–2, Подгорица, 2002, 19–27.

Школски историјски атлас 1980

Школски историјски атлас, [једанаесто издање, приредили Р. Новаковић, Г. Шкриванић, В. Стојанчевић, Ж. Шкаламера], Београд, 1980.

Шкриванић 1959

Гавро Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград, 1959.

Шкриванић 1974

Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974.

Шкриванић 1978

Gavro Škrivanić, *Uticaj rudarstva na razvoj putne mreže u XIV i XV veku na teritoriji Srbije*, „Acta historico-oeconomica Iugoslaviae“, 5, 1978, 39–56.

Шобајић 1923

Петар Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, [Насеља српских земаља, књ. 15], Београд, 1923.

Шобајић 1925

Петар Шобајић, *Леднички трагови у Никшићској Жупи*, „Гласник Географског друштва“, св. 11, Београд, 1925.

Шобајић 1938

Петар Шобајић, *Никшић — Оногошт*, Београд, 1938.

Шћепановић 1972^a

Жарко Шћепановић, *Средњовјековно Брсково на Тари*, „Одзиви“, бр. 2–3, Бијело Поље, 1972, 79–89, 91–99.

Шћепановић 1972^b

Žarko Šćepanović, *Nikšići na Tari*, „Jugoslovenski istorijski časopis“ br. 1–2, Beograd, 1972, 17–32.

Шћепановић 1979

Жарко Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје — Историјско-етнолошка расправа*, Београд, 1979.

Шуица 2000

Марко Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, Београд, 2000.

THE BOUNDARY BETWEEN THE DOMAINS OF THE KOSAČA
AND THE BRANKOVIĆ SOUTH OF THE TARA RIVER

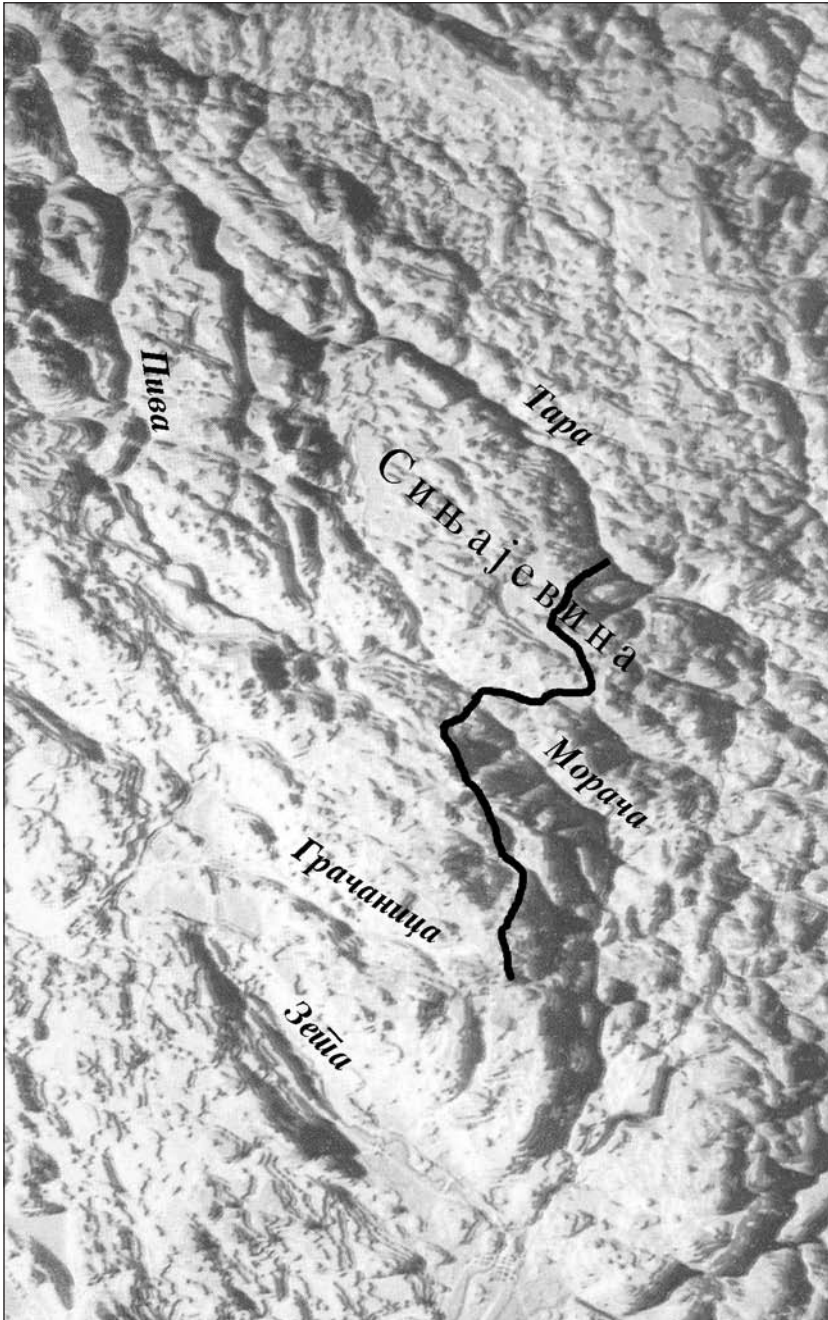
Summary

With the partitioning in 1373 of the domain of Nikola Altomanović, a Serbian feudal lord, the old political core of the Serbian heartland was shattered and the feudal Bosnian state considerably extended to the east. The region was crossed by the Tara river, mostly along the southeast–northwest “Dinaric course”. Although the line along which Altomanović’s domain was partitioned has been discussed on several occasions and over a comparatively long period, analyses show that the identification of its section south of the Tara is still burdened by a number of unanswered questions, which are the topic of this paper. An accurate identification of this historical boundary is of interest not only to historiography, but also to archaeology, ethnology, philology (the history of language and dialectology in particular) and other related disciplines.

The charters of Alphonse V and Friedrich III concerning the domain of *herceg* Stefan Vukčić Kosača, and other historical sources relating to the estates of the Kosača cannot reliably confirm that the *župa* of Morača belonged to the Kosača domain. The *castrum Moratsky* and the *civitate Morachij* from the two charters stand for the fortress near the village of Gornje Morakovo in the *župa* of Nikšić, known as Mrakovac in the nineteenth century, and as Jerinin Grad/Jerina’s Castle in recent times.

The *župa* of Morača, as well as the neighbouring *župa* of Brskovo in the Tara river valley, belonged to the domain of the Branković from the moment the territory of *župan* Nikola Altomanović was partitioned until 1455, when the Turks finally conquered the region thereby ending the 60-year period of dual, Serbian-Turkish, rule. Out of the domain of the Branković the Turks created two temporary territorial units: Krajište of Issa-bey Ishaković and the Vlk district (the latter subsequently became the *sančak* of Vučitrn). The *župa* of Morača became part of Issa-bey Ishaković’s domain, and was registered as such, although the fact is more difficult to see from the surviving Turkish cadastral record.

The *župa* of Morača did not belong to the *vilayet* of Hersek, originally established by the Turks within their temporary *vilayet* system after most of the Kosača domain had been seized. It was only with the establishing of the *sančak* of Herzegovina that three *nahiyes* which formerly constituted the *župa* of Morača (Donja/Lower Morača, Gornja/Upper Morača and Rovci) were detached from Issa-bey’s territory and included into the *sančak* of Herzegovina. It was then that they were registered as part of that *sančak* and began to be regarded as being part of Herzegovina.

Заједничка граница области Косача и области Бранковића
јужно од реке Таре